

Рыб

Мре в Ренфур

891.5505

U-52

ՍԱԴՐԵԴԴԻՆ ԱՅՆԵ

30 MAY 2011

ՅԻՆ ՄԱՔՏԱԲԸ

891.550
Ա-52

ՊԵՏՅՐԱՏ ՅԵՐԵՎԱՆ 1937

2
սյ

ՍԱԴՐԵԴԴԻՆ ԱՅՆԵ

891 5505

Ա-ՏԸ

Հ Ի Ն Մ Ա Ք Տ Ա Բ Ը

Նկարներ
Գ. ԿՈՐՈՒՅՈՎԻ

ՊԵՏԶՐԱՏ

ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՏՐԱԼ ԿԻՅ ՎԵՐԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԳՐԱԿԱՆ ԲԱԺԻՆ
ԵՐԵՎԱՆ

1937

- 8 FEB 2013

2436

2922
38

Յես վեց տարեկան էյի, յերբ հայրս ինձ տարա՛մ
մեր զշլաղի (գյուղի) մզկիթին կից մաքտաբը*):

— Յերբ դու չորս տարեկան, չորս ամսական և
չորս որական էյիր, մենք քեզ մատուցարանով ու
սուփրայով դպրոց ուղարկեցինք,— առաջ մայրս ինձ
հրաժեշտ տալիս:— Այն ժամանակ դու բոլորովին
փոքր էյիր, սիրտս ցավում էր քեզ համար, և մենք
քեզ բաց թողեցինք, վոր դեռ խաղաս դու, վազ-
վզես: Իսկ հիմի, աշխատիր հասնել մյուս յերեխեքին.
չե՞ր վոր նրանք չորս տարեկան հասակից են սովորում:

Յեվ ահա յես դպրոցումն եմ: Այն սենյակը, ուր
սովորում էյին յերեխաները, բոլորովին նման չեր մեր
ընդարձակ, լուսավոր և խաղաղ սենյակին: Դա մի
նեղ ու փոքր սենյակ էր՝ յերկու դռներով: Մուտքի
դուռը նեղ էր, ընդամենը մեկ փեղկից. ձմեռը, ցրտե-
րի ժամանակ դուռն ամուր բռնում էյին: Յերկրորդ
անկյունի դուռը բոլորովին փոքր էր, կես արշին լայ-
նություն ուներ և յերեք քառորդ արշին բարձրու-
թյուն: Ուսուցիչը լուսամուտի նման մի բան էր բա-
ցել այդ դռան վրա և թուղթ էր կպցրել, իսկ վոր-
սեղի անձրևից ու ձյունից չքրքրվի, ձեթ էր քսել
նրան: Զիթած թուղթը փողոցից բարձրացող փռչուց
կեղտոտվել ու սևացել էր այն փալասի կտորի նման,
վորով փակում են կաթսայի բերանը՝ փլավը յեփելիս:

* Մափտաբ—ուսումնարան, դպրոց: Մ. Բ.

Այդ փոքրիկ պատուհանի միջով լույսը հաղիվ էր ազոտ կերպով թափանցում: Ճիշտ է, առաստաղի տակ ելի յերկու գույգ մանր — մեկ քառորդ արշին մեծութամբ պատուհանիկներ կային, բայց նրանցից լույսը վոչ թե հատակին էր ընկնում, այլ պատերի վերևի մասերին:

Յերկայնքով ու լայնքով իրար վրա գցած յերկուական գերանները սենյակը բաժանում էին իննը բաժանմունքի: Այդ բաժանմունքները ախոռի նման նեղ էին: Փոքրիկ դռան մոտ, առաջին անկյունի «ախոռը» ուսուցիչն էր գրավում, մուտքի դռան մոտի ախոռում տրեխներն էին դնում: Իսկ մնացածներում նստում էին յերեսաները: Այժմ յես չեմ հիշում, թե քանի աշակերտ կար դպրոցում: Միայն հիշում եմ, վոր այնտեղ սովորում էին մեր գյուղի չորսից տասնյերկու տարեկան հասակ ունեցող բոլոր յերեսաները, ինչպես և հարևան գյուղերի յերեսաներից շատերը: Մեր դժբաղդ աստծուն լայն դաշտ էր համարվում, ինչ-վոր ժամանակ այնտեղ «սրբեր» էին ապրել: Իսկ միայն մեր գյուղում, ինչպես ասում էին, յերեք հարյուրյակ տուն կար:

Դպրոցը ինձ մեր փոքր հավանոցի նման բան թրվաց, ուր մայրս հավերին նստեցնում էր ձվերի վրա և ուր սովորաբար նստում էր թուխսը՝ փոված թևերի տակ հավաքելով իր ճուտերին: Տարբերությունը միայն այն էր, վոր մեր ճուտերը ծվմվում էին դուրեկան ու բարակ ձայնով, իսկ դպրոցականները այնպիսի աղմուկ ու աղաղակ էին բարձրացնում, վոր ուղեյիր-չուղեյիր պետք է ականջներդ փակեյիր:

Հայրս ինձ հետ մտավ դպրոց և ներկայացրեց նվերները — մատուցարանի մեջ, սվոռոց — դաստարթանի*) մեջ փաթաթած լավաշն ու քիչմիշը: Ուսուցի-

* Դաստարթանի Տաճկաստանում այն սվոռոցին են ասում, վոր չաշի ժամանակ փռում են գորգերի կամ խտրների վրա: Դաստարթան է կոչվում նաև նրա վրա տված հյուրասիրությունը:

չը բացեց դաստարթանը, կտրեց լավաշը մի քիչ ինքը կերավ և հյուրասիրեց հորս: Մի պատառ էլ հայրս կերավ: Այա ուսուցիչը մյուս լավաշը բրդեց և փշրունքները շալտեց յերեսաներին, այնպես, ինչպես հավերին կուտ են գցում:

Դպրոցում անմիջապես աղմուկ բարձրացավ, լավեցին չրիկոցներ, ապտակի շրպպոցներ և խալաթների խշխշոց: Բղավոցներից, ճչոցներից և վոռնոցներից թվում էր թե առաստաղն ողբ բարձրացավ: Ուսուցիչը ձեռքերը մեկնեց դեպի հետևը: Այնտեղ, նրա թիկունքի հետևում, պատին ցցված էին զանազան յերկարության դավազաններ: Վերցնելով նրանցից մեկը — հինգ արշինանոց մի դադանակ, ուսուցիչը սկսեց նրանով խփել յերեսաների գլուխներին: Այդ դադանակից գլուխն ազատելու հնար չկար, նրա ծայրը հասնում էր դիմացի պատին: Յերեսաները դադարեցին կռվելուց և բոլոր բերաններից միևնույն աղիոզորմ ձիչը դուրս թռավ:

— Վա՛յ, դոմուլլո, վա՛յ վարժապետ ջան, ել չենք անի...:

Այդտեղ էլ չհամբերեցի ու յես էլ նրանց հետ միասին սկսեցի լաց ու կոծ անել, թեև վոչ վոք ինձ չեր ծեծել: Հայրս սկսեց ինձ հանդստացնել: Նա խոստացավ ինձ մի քուռակ նվիրել, յեթե յես դպրոց դնամ և լաց չլինեմ: Իսկ ուսուցիչը ավելացրեց.

— Ամեն բազարի որ քեզ մի կտոր շաքար եմ տալու:

Հորս խոստումները չեյին կարող ինձ հաշտեցնել այդ տան հետ, վորը կարծես դիտմամբ չինված էր յերեսաներին տանջելու համար: Բայց ուսուցչի խոսքերը միանգամից հանդստացրին ինձ, քանի վոր նա անմեղներին դահճի նման ջարդում էր, իսկ ինձ չաքար խոստացավ: Յես իմ մեջ վճռեցի, վոր նա ինձ ձեռք չի տա: Բայց աչքս չեյի հեռացնում փայտերից, մանավանդ այն յերկար դադանակից, վորի ծայրը սենյակի ամենահեռավոր անկյունն էր հասնում:

Վերջապես յերեխաները մի քիչ հանդարտվեցին։ Ուսուցիչը վերցրեց իր առաջ դրված փոքր գրատախտակներից մեկը, ինչ-վոր բան գրեց նրա վրա և ցույց տվեց հորս։ Հայրս, վոր գրադետ եր, նայեց գրատախտակին և ասաց, վոր սխալ ե գրված։ Ուսուցիչը վիճեց և չեւ համաձայնվում հորս հետ, բայց հայրս ել իր կողմից չեւ զիջում։ Վերջիվերջո հայրս հաղթեց և ուսուցիչը դեն շարտեց տախտակի կտորն ու նեղացած ասաց .

— Դե վոր եղպես ե, դուք սովորեցրեք...:

Այդ որվանից հայրս ինձ համար շատ խոշոր մարդ դարձավ։ Յես մտածեցի վոր նա ավելի ուժեղ և խելոք ե նույնիսկ ուսուցչից ել, վորին յես ամենախմաստուն մարդն եյի համարում մեր դշլաղում։ Այդ ինձ սրտապնդեց. յես մտածեցի, վոր հենց ուսուցիչը փորձի ինձ ձեռք տալ, կասեմ հորս և նա կքոթակի ուսուցչին։

Իսկ յեթե ուսուցչի խելքին փչեց դադանակ վերցնելու, հո՞ հայրս ել դադանակ ունի, վորոնցով քշում ե գոմեշներին։ Են ահադին գոմեշներն ել չեն դիմանում հորս դադանակին, պարզ ե, վոր լղար, ծեր, փոքր գլխով ու կնճռոտված յերեսով ուսուցիչը չունչը կփչի հենց առաջին հարվածից։

Յերբ հայրս ուղղեց գրատախտակի վրա գրածը, ուսուցիչը ինձ հրամայեց նստել, ինքն ել նստելով ծալապատիկ, փոքրիկ գրատախտակը դրեց գերանին և ինձ ստիպեց կրկնել՝ «առ'ւզու բիլլո՛» և «բիսմիլլո՛»*)։ Այդ յես վաղուց եյի սովորել հորիցս և համարձակ ու ժիր կրկնեցի բոլորը և վոչ մի անգամ չչփոթվեցի, չկտկաղեցի։ Ուսուցիչը գոհ մնաց։ Ինձ թվաց թե մյուս տղաներն ինձ նախանձով են նայում։ Նրանք վախենում եյին ուսուցչի գավազանից, գլուխները վեր չէյին բարձրացնում և մատները աչքերի առաջ տնկելով գաղտազողի իմ կողմն եյին ցույց տալիս։ Յես մտածեցի, թե հենց վոր մենակ մնամ նրանք իրենց այդ մատներով իմ աչքերը կհանեն։

Ուսուցիչը կարգաց աղոթքը, յերեխաներն ասացին «ամմեն»։

Այդ իմ ռուման սկիզբն եր։

Հայրս վերադարձավ տուն, իսկ յես մնացի այդ սարսափելի վայրում։

II

Ուսուցիչը ինձ նստեցրեց իրեն մոտիկ և հասակավոր յերեխաներից մեկին կարգադրեց պարապել ինձ հետ։ Այդ տղան մատով ցույց տվեց գրատախտակն ու ասաց՝ «ալիֆ, բե, տե, սե»։ Դրանք առաջին չորս տառերի անուններն եյին։ Յես մինչև սերտելս կրկնեցի դրանք։ Այն ժամանակ նա ինձ թողեց և գնաց ուրիշների հետ պարապելու։ Յերեխաները այդ տղային կոչում եյին «խալիֆա՛» — ոգնական։

Շուտով ուսուցիչը դուրս գնաց։ Այն ի՞նչ իրարանցում եր, վոր բարձրացավ դպրոցում...։ Բոլորը վեր թռան տեղերից, սկսվեց տուր ու դմփոցը, ուժեղները վեր գցեցին թույլերին ու սկսեցին տրորել նրանց։ Այդպես անցավ կես ժամ։ Հանկարծ խալիֆան վեր թռավ տեղից, վերցրեց ուսուցչական յերկար գավազանը և սկսեց յերեխաներին անխտիր խփել։ Յես վախեցա և ուղեցի փախչել դպրոցից։ Բայց դուռը փակ եր և նրա ողի մեջ փայտ եր խրված։ Ինձ նման յերեխաները առանց մեծերի ոգնության չէյին կարող վոչ դուրս գալ վոչ ներս մտնել։

— Տե՛ղդ, թե չե գլուխդ կջարդեմ, — բղավեց ինձ վրա խալիֆան։

Յես վերադարձա տեղս, վիզս ծռեցի ու աչքիս պուշով գնեցի խալիֆային։

Գավազանը արագությամբ վերականգնեց կարգը։ Յերեխաները նստեցին իրենց տեղերը։ Այն ժամանակ խալիֆան գոչեց՝

— Տղե՛րք, իսկ հիմի նեւ արձակենք աղեղներից։ Ուրախության վոռնոց բարձրացավ։

* «Առուզու բիլլո» և «բիսմիլլո» — աղոթքների անուններ են։

— Աղե՛ղ, աղե՛ղ, նետ ենք արձակելու տղե՛րք...:

Յերեխաները դպրոցի հատակին փռված խտրներից դուրս քաշեցին չոր ու հաստ ցողունները: Ամեն մեկն իր գրպանից բարակ ու յերկար թել դուրս հանեց, կապեց ճիպոտից և ձգելով կորացրեց: Ստացվեց մանկական փոքր աղեղ: Յերեխաները բռնեցին այդ աղեղները ինչպես պահում են իսկական մեծ աղեղները, նետի տեղ մի ճիպոտ վերցրին, դրին թելի վրա, ձիգ տվին ու բաց թողեցին: Ճիպոտներն իսկական նետի պես սլացան: Ելի սկսվեց կռիվը: Ամեն մեկը նշան եր բռնում մյուսի յերեսին, ըթին, աչքին...: Սկզբում կրուվում էյին միայն մեկը մեկի դեմ, բայց հետո խալիֆան նորից վերցրեց փայտը, խփեց յերեխաների գլխներին և գոչեց.

— Հիմի պետք է կռվենք խումբը խմբի հետ:

— Խումբը խմբի հե՛տ... աղաղակեցին յերեխաները:

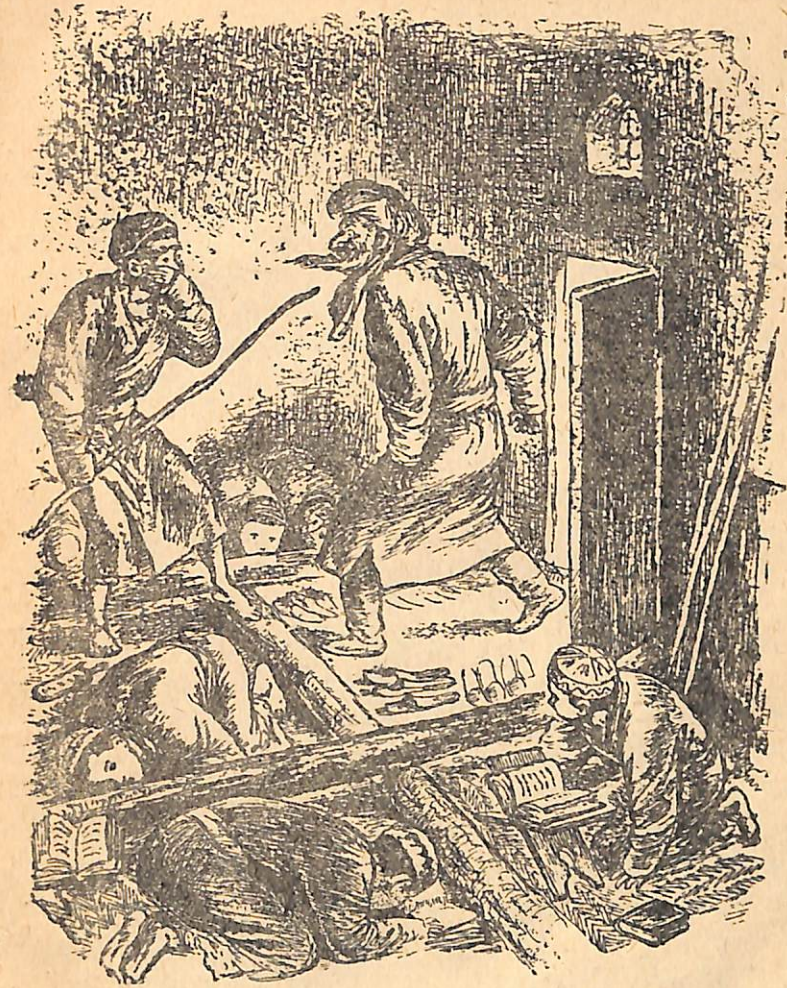
Խալիֆան բոլոր յերեխաներին բաժանեց յերկու խմբի և ամեն մի խումբը կանգնեցրեց մի պատի յերկարությամբ: Խմբերից յուրաքանչյուրը բաղկացած եր յերկու շարքից—փոքրերը հետևում, մեծերը—առջև: Իսկ ինքը՝ խալիֆան կանգնեց պատի տակ, յերկու շարքի ծայրի կենտրոնում և հրահանդեց.

— Կրա՛կ:

Շարքերը զգաստացան, թելերը ձգվեցին և բոլոր աղեղներից միաժամանակ թռան նետերը: Յերկրորդ շարքի փոքր յերեխաները խտրից նոր ցողուններ էյին հանում և պատրաստում առաջավոր շարքի համար:

Հանկարծ ինչ-վոր մեկի նետը թռավ անցավ սենյակի մի ծայրից մյուսը և կալավ յերեխաներից մեկի աչքին:

— Վա՛յ աչքս... վա՛յ, նանի ջան, աչքս... գոչեց տղան և դուրս փախավ շարքից: Այդ դեպքից հետո նրա ընկերներն ավելի դաղաղեցին: Նրանք սկսեցին զգորգ-ված խտրի ճիպոտները վերցնել և չսլքտել իրենց հալառակորդների վրա: Մյուս շարքը պարտքի տակ չէր

մնում, և ճիպոտները թափով յետ եյին գալիս: Ամբողջ սենյակը լցված էր փոշիով, աղբով, չոր ճիպոտներով... Յես վախեցա, վոր ինձ վոտների տակ տորեն, մտա ուսուցչի տեղն ու փայտի նման կանգնեցի այնտեղ:

Կռիվը շարունակվում էր... Բայց ահա դուռը հանկարծ ուժգին հրեցին: Մեկը վոտքերով վրդովված հարվածում էր դրսից և յես մտածում էյի, թե հիմի ուր վոր է դուռը կջարդվի...:

Կատվի մլավոցը լսած մկների պես, յերեխաները թռան իրենց տեղերը և թագնվեցին գերանների հետև, իրենց ախոռներում: Բայց գերանները ցած էյին և չեյին ծածկում նրանց: Նրանք ծռեցին գլուխները, ծածկեցին դեմքերը գերանների հետևում և այդ «գիրքերի» հետևից միայն նրանց կորացած մեջքներն էյին յերեվում:

Դուռը շարունակում էյին ծեծել: Բայց վոչ վոք չէր համարձակվում բացել: Վերջապես, յերբ բոլորը սսկվեցին իրենց ախոռներում, խալիֆան բացեց: Ներսընկավ ուսուցչիչը: Կատաղությունից նրա բեխերն ու մորուքը բիզբիզ էյին կանգնել, ինչպես շուն տեսած կատվի մազեր, իսկ աչքերը քիչ էր մնում, վոր դուրս պրծնեն իրենց բներից:

Ուսուցչիչը սենյակն ընկնելուն պես խլեց խալիֆայի ձեռքի փայտը և մի տասը-տասնյերկու անգամ հարվածեց նրա գլխին: Խալիֆան վազվզում էր սենյակում, ուրիշի խաղողի այգին մտած և այգեպանին պատահած շան պես: Բայց ուսուցչի յերկար դադանակը հասնում էր նրան սենյակի բոլոր անկյուններում ել և չրսկում էր նրա գլխին:

Քանի գեռ ուսուցչիչը ծեծում էր խալիֆային նրա գայրույթը մի փոքր իջավ: Նա մտավ իր ախոռը, տեսավ ինձ այնտեղ և ուղարկեց իմ տեղը: Բայց և այնպես այս անգամ ել նա ինձ ձեռք չտվեց, այլ նորից վերցրեց դադանակը և սկսեց հարվածել յերեխաների կորացած մեջքներին: Ամեն անգամ փայտը ցած իջնե-

լուց համարյա տասը յերեխայի միանգամից եր գիւղ-
չում և նրանք միաբերան աղաղակում էին։

— Ել չեմ անի, վարժապետ ջան... :

Վերջապես ուսուցիչը բոլորովին հանդարտվեց և
ասաց։

— Կարգացե՛ք։

Յերեխաները ծեծված, մեջքները քորելով կռացան
գրքերի և գրատախտակների վրա և աչքների տակով
ուսուցչին գողեգող նայելով սկսեցին կարդալ բարձր,
ամբողջ կոկորդներով մեկ։ Յես նույնպես կռացա իմ
տախտակի կտորի վրա և բղավեցի՝ «ալի'ֆ, բե, տե,
սե...»։

Ուսուցիչը խալիֆային կանչեց իր մոտ։ Սա առանց
վորեե վախի մոտ յեկավ։ Յես շատ դարձացա խալի-
ֆայի քաջության վրա և իմ մեջ ել ցանկություն ա-
ռաջացավ այնպես անվախ լինել, ինչպիսին նա յե։
Բայց հենց այդտեղ ել մտածեցի, յեթե բան ե յես ել
նրա պես արիասիրտ աղա դառնամ, ել ինչ ուզում ե
լինե, ուսուցչից չեմ փախչի, ինչպես խալիֆան եր
փախչում, դադանակը կխլեմ նրա ձեռքից և կհասցնեմ
հենց իր գլխին։

Ա՛խ, ափսոս, վոր փոքր եմ ու սիրտս լցված ե ու-
հով... :

Ուսուցչին ասաց խալիֆային.

— Դե՛, ասա տեսնեմ, ո՞վ ե սարքել այս աղճուկն
ու կռիվը։

Յերեխաները ընդհատեցին ընթերցումն ու ահով
լարեցին լսողությունները, տեսնեն խալիֆան ում ա-
նունն ե տալիս։ Բայց ուսուցիչը նորից վերցրեց փայ-
տը և ստիպեց նրանց կարդալը շարունակել։

Յերը խալիֆան թվեց բոլոր մեղավորներին, ու-
սուցիչը գոռաց՝ «լուե՛լ»։ Յեվ յերեխաներն անմիջապես
լռեցին։

Մեղավորները մեկը մյուսի հետևից կանչվեցին։
Յերը ուսուցիչը սխալվում և կանչում եր մի անմեղի,
խալիֆան ուղղում եր.

— Ձե, դա չի, այ ե՛ն...— և ցույց եր տալիս մի
ուրիշի։

Այդպես, ուսուցչի առաջ հավաքվեցին տասը կամ
տասը երկու յերեխա։ Նրանք բոլորն ել մեծահասակնե-
րից էին։

— Դուռը փակի՛ր։

Խալիֆան ծածկեց դուռը և փայտն անցկացրեց ողի
մեջ։

— Վերցրո՛ւ Փալախկան։

Յես առաջ ել լսել էյի Փալախկայի մասին, բայց
դեռ չէյի տեսել այդ սարսափելի բանը։

Խալիֆան վերցրեց ուսուցչի գլխավերեք, պատիյ
կախված փայտը։ Փայտը մոտ մեկ և կես արշին յեր-
կարություն ուներ և մի քիչ ծոված եր. նրա յերկու
ծայրերից պարաններ էյին կապված։

Այդտեղ յես առաջին անգամ իմացա թե ինչ բան
ե Փալախկան։

— Ահմեդ, դու դարձյա՞լ կռիվ ես արել,— հարց-
րեց ուսուցիչը իր առաջ կանգնած մեղապարտներից մե-
կին։

— Վարժապետ ջան, ների, յես չեմ արել, եզ հո
Մուհամմեդն եր,— պատասխանեց յերեխան։

Սակայն ուսուցիչը վոչ մի ուշադրություն չդարձ-
նելով նրա ճիշերի վրա, հրամայեց նրա մոտ կանգնած
յերեխաներին.

— Պառկեցրե՛ք։

Ահմեդին պառկեցրին։ Առանց հապաղելու նրա
վոտքերից կապեցին Փալախկայի պարանները։ Յերկու
յերեխա բռնեցին Փալախկայի ծայրերից և սկսեցին
պտտեցնել։ Պարանները ավելի ու ավելի ամուր վոլոր-
վեցին, ձգվեցին և սկսեցին կտրել յերեխայի բորիկ
վոտները։ Ահմեդը գոռում եր.

— Վա՛յ մեռա... Վա՛յ ձեզ մատաղ վոտներս... :

Յերեխաները դադարեցին կարդալուց և վախից
դողալով սկսեցին ականջ դնել նրա ճիշերին։ Բայց ու-
սուցիչը գործի գրեց իր դադանակը և նրանք նորից

սկսեցին բղավելով կարգաւ իրենց դասը: Ապա ուսուցիչը վերցրեց յերկրորդ փայտը, վորը յերկու արշին յերկարություն կունենար, և մեկնեց խալիֆային ու հրամայեց.

— Խփի՛ր:

Խալիֆան սկսեց անողորմ կերպով հարվածել Ահմեդի վոտնատակերին, իսկ վոտքերը անց եյին կացված Փալախկայի մեջ և յերկու տղա ամուր բռնել եյին: Ահմեդը նորից ճչաց: Բայց նրա ձայնը գրեթե չեր լսվում, վորովհետև նրա շրջապատում յերեսխաներն ամբողջ ուժով զովում եյին:

Փողոցով անցնողները հավանաբար չեյին ել գլխի ընկնի, վոր դպրոցում վորևէ մեկին ծեծում են: Նրանք միայն սովորական բարձրաձայն ընթերցանության ձայներ եյին լսում:

Խալիֆան այնքան հարվածեց, վոր Ահմեդի կրունկներից դուրս ցայտեց արյունը: Այն ժամանակ ուսուցիչն ասաց.

— Հերի՛ք ե:

Խալիֆան դադարեց խփելուց: Փալախկան հանեցին վոտքերից: Ահմեդը չարությամբ նայում եր խալիֆային:

— Վերցրե՛ք Մուհամմեդին, — ասաց ուսուցիչը: Յերեսխաները վայր գլորեցին Մուհամմեդին, վոտքերին հագցրին Փալախկան և վոլորեցին պարանը: Խալիֆան սրան ել այնքան ծեծեց, մինչև վոր մեղավորի կրունկները վրա արյուն յերեաց: Այդպես պատժեցին բոլոր տասնյերկու յերեսխաներն ել: Յես նրանց բոլորին ել շատ եյի խղճում: Նրանցից վոչ մեկն ել խաղի պատճառ չեր յեղել, բոլորը սարքողը ինքը՝ խալիֆան եր, և հենց նա ել ընկերներին ուսուցչի ձեռքը տվեց: Յես շատ եյի ուզում ասել այդ բանն ուսուցչին, բայց վախենում եյի խալիֆայից:

Այնուամենայնիվ ուսուցիչն առանց ինձ ել գլխի ընկավ, թե ով ե գլխավոր մեղավորը: Յերբ բոլոր

կանչվածներն ել ստացան իրենց պատիժները, նա նայեց Խալիֆային և ասաց.

— Յես գիտեմ, վոր այս բոլորը քո՛ սարքած ոյիններն են:

Նա շուռ յեկավ դեպի պատժված յերեսխաները, վորոնք դեռևս կանգնած եյին նրա առաջ: Հարվածներից մոմբում եյին նրանց կրունկները և խեղճ յերեսխաները շուռ-շուռ վոտքերը փոխում եյին:

— Դեհ, մի շուռ տվեք սրան տեսնեմ, — ասաց ուսուցիչը:

Յերեսխաները կարծես հենց դրան եյին սպասում: Նրանք գլորեցին խալիֆային, վրա թափվեցին, վոտքերին Փալախկա հագցրին և սկսեցին վոլորել:

— Վա՛յ, շատ միք հուփ տալ, — դուռաց խալիֆան, — վայ վոտներս կպոկեք կամա՛ց...

Ո՛վ եր լսողը:

Ուսուցիչը յերեսխաներից մեկի ձեռքը մի նոր փայտ տվեց: Սա փայտն ստանալուն պես սկսեց հարվածել Խալիֆայի կրունկներին:

— Վա՛յ, — բղավեց խալիֆան, — վոնց կուգեք խլփեցեք, համա Փալախկան եղպես պինդ միք պտտի:

Բայց յերեսխաները վոլորում ու ավելի և ավելի եյին ձգում պարանները:

Յերբ տղան մի քանի անգամ հարվածեց խալիֆայի կրունկներին, ուսուցիչը դարձավ մի ուրիշ յերեսխանի և ասաց.

— Հիմի ել դու վերցրու փայտը, թող քո պարան չմնա մինչև ահեղ դատաստանի օրը:

Հետո դավազանը յերրորդ յերեսխան վերցրեց, հետո չորրորդը, հինգերորդը, վեցերորդը: Այդպես բոլորը, ում խալիֆան խփել եր, տվին իրենց պարտքը, դեռ մի բան ել ավել:

— Դե ուրեմն, հերիք ե, — ասաց ուսուցիչը:

Բայց և այնպես յերեսխաները դեռ բաց չեյին թողնում Փալախկան:

— Եւ ինչ եք ուզում, — սիրտներդ չհովաքա՞վ, —
հարցրեց ուսուցիչը:

— Ա՛ղ, — ասաց նրանցից մեկը:

— Ճիշտ ե, աղ... — կրկնեց ուսուցիչը և իր
գրպանները պտրտեց: — Ինձ մոտ աղ չկա, ձեզանից
մեկին ու մեկին մոտ չկա՞:

Բոլոր պատժվածները ակը տվին իրենց գրպան-
ները: Յերկու թե յերեք հոգի գրպաններից լաթի կը-
տորներ հանեցին, վորոնց մեջ աղ կար կապած:

— Տրորեցե՛ք, — կարգադրեց ուսուցիչը:

Յերեսաններն սկսեցին աղով արորել խալիֆայի
ճաքճքված և արյունիվա կրունկները:

Խալիֆան դուռում եր հորթի նման:

— Հերի՛ք ե, — ասաց ուսուցիչը:

Ֆալախկան քանդեցին: Խալիֆան կաղալով և
թեմբով աչքերի արցունքը սրբելով յերերում եր տե-
ղում:

— Սո՛ւս, — ասաց ուսուցիչը. դառնալով այն յե-
րեսաներին, վորոնք դեռ չարունակում եյին ճղավել
վողջ կոկորդով:

Յերեսանները լռեցին:

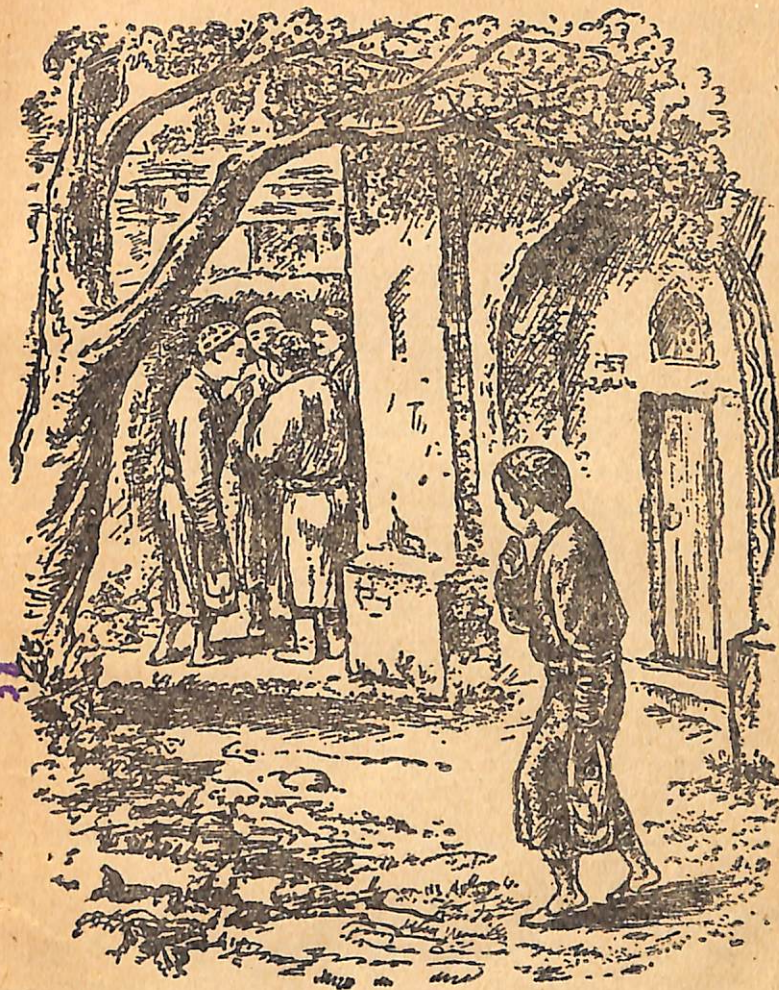
— Վաղը ամեն մեկդ ութ փուլի*) կրերեք խտրնե-
րի դիմաց: Բոլոր խտրները փչացրել եք այսօր:

— Կրերենք, կրերենք, — խմբով պատասխանեցին
յերեսանները:

— Ազատ եք, — ասաց ուսուցիչը:

Յերեսանները, բազեյի ճանկերից ազատված ճընճ-
ղուկների նման, անմիջապես վեր թռան տեղներից և
նետվեցին դեպի դուռը: Բայց դուռը դեռ փակ եր:
Վերջապես խալիֆան վեր կացավ տեղից, կաղալով
մոտեցավ դռանը և բացեց: Առաջինը նա դուրս յե-
կավ, նրա հետևից իրար հրմշտելով և վայր ընկնելով
դուռս թափվեցին մյուսները: Յես բոլորից հետո

* Փուլ, փուլի—պղնձե փոքրիկ դրամ, արժեք մոտ քառորդ
կոպեկ:

դուրս թափվեցին մյուսները: Յես բոլորից հետո
դուրս յեկա:

Յերեխաները խոնվել էին դպրոցի բակում: Խա-
լիֆան նայեց նրանց և ասաց.

— Գնաք բարով:

— Դու ել գնաս բարով, — խմբով պատասխանե-
ցին նրանք:

Յերեխաները ցրվեցին: Սակայն դպրոցի յետևի
մի անկյունում յես տեսա մի քանի մանուկների, վո-
րոնց ախոր ծեծել էին: Նրանց մեջ կանգնած եր նաև
խալիֆան:

— Պատրաստվեցեք, վոր եգուց գնդակ ենք խա-
ղալու և լորերին կովացնելու յենք:

— Լավ, կպատրաստվենք, — պատասխանեցին
յերեխաները և ցրվեցին իրենց տները:

Մինչև վաղը մենք ազատ էյինք դպրոցից: Իմ
վողջ կյանքում յես յերկու անգամ եմ ազատություն
ստացել: 1917 թվին, յերբ քառասուն յերկու տարե-
կան էյի, ճիպոտի յոթանասունհինգ հարված ուտե-
լուց հետո դուրս յեկա եմիրի բանտից, դա յերկրորդ
ազատությունն եր իմ կյանքում: Իսկ առաջին ազա-
տությունը յես զգացել եմ վեց տարեկան հասակումս,
յերբ առաջին պարապմունքից հետո դուրս յեկա դըպ-
յեղա:

III

Յես վերադարձա տուն և մորս տեսներուն պես լաց
եղա:

— Ինչ ե պատահել, բալիկ, ինչի ես լաց լինում,
հարցրեց մայրս, բայց յես վոչինչ չկարողացա պա-
տասխանել: Վերջապես հայրս յեկավ:

— Դե, ասա մի տեսնեմ ինչ ե պատահել, — խստու-
թյամբ հարցրեց նա, — ասա՛, թե չե ականջներդ կկլտ-
բեմ:

Յես հեծկլտանքով պատասխանեցի՝

— Են լակոտները կռիվ գցեցին... Իրար հետ...:

— Դե վոր իրար հետ կռվեցին, քե՞զ ինչ: Դու կռիվ չես արել, քեզ ել վոչ վոք չի ծեծել, ել ինչ ես լաց լինում:

— Դոմալլոն նրանց ծեծեց...

— Շատ ել լավ ե արել: Կռվարարներին կծեծեն:

— Յես ել դպրոց չեմ գնա:

— Հիմարություններ են. —խստությամբ ոտաց հայրս: Ապա մի քիչ լռելուց հետո հարցրեց.

— Իսկ ինչի չես գնա:

— Դոմալլոն ինձ կծեծի:

— Նա իրավունք չունի, նա չի համարձակվի ծեծել: Յեթե ծեծի՝ յես նրա ականջները քոքից կկտրեմ:

Յեվ հայրս դրպանից հանեց դանակն ու ցույց տրվեց ինձ:

— Տե՞ս, ահա՛: Յեթե Դոմալլոն ծեծի քեզ, հենց ես դանակով եմ կտրելու նրա ականջները:

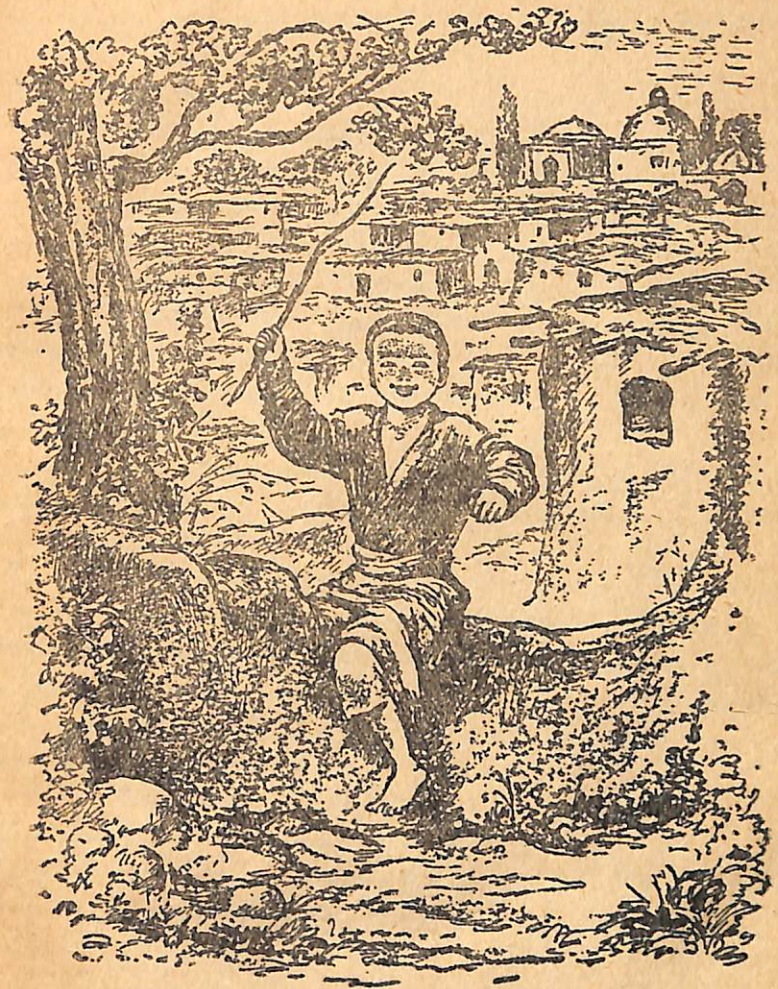
Յես ուրախացա և պատկերացրի ուսուցչիս ականջները կտրած ու նույնիսկ մտածեցի՝ «չատ լավ, թող եղպես լինի, թող նամի ինձ ծեծի՛»: Հորս կասեմ կգնա դպրոց և տեղն ու տեղը կկտրի ականջները: Են ժամանակ դե արի ու թամաշա արա ուսուցչիս...:

Մինչեվ այժմ կյանքումս ինձ վոչ վոք չի ծեծել, բայց յերբ պատկերացրի, վոր ուսուցչիս դավազանը կարող ե «չոյել» կրունկներս, վոտներիս տակերն սկսեցին քոր դալ ու այրվել:

Յեվ այնուամենայնիվ յես շատ եյի ցանկանում տեսնել ուսուցչիս առանց ականջների: Մեր հարևանին անականջ մի եչ ուներ: Ամեն անգամ, յերբ տերը հեծնում եր նրան ու քշում, յերեխաները ծափ եյին զարկում և հետեվից գոռում.

— Անականջ եչ... եչ անականջ...:

Ինձ համար ել զվարճալի յեր տեսնել, թե ինչպես են ձեռ առնում ու ջղայնացնում մեր հարևանին: «Ա՛խ թե մեր ուսուցիչը կմնա առանց ականջների՝,—մտածեցի յես,— են ժամանակ յերեխաներն ել եսորվա

նման կռիվ չեն անիլ, քանի վոր ամբողջ ժամանակ մտիկ կանեն ուսուցչի ականջներին ու կուրախանան»:

Յեւ յես ասացի հորս.

— Թե վոր ուզում ես դպրոց գնամ, հենց հիմիկ վանից կտրի ուսուցչի ականջները: Կկտրես— կգնամ, չե՞ս կտրի — չեմ գնա:

Հայրս պատասխանեց.

— Իսկ յես իշի քուռակը չեմ տա քեզ:

Այդտեղ յես նայեցի հորս ու ասացի.

— Շատ լավ, թող այդպես լինի. յեթե դու ինձ կտաս քուռակն իր լծասարքով — դպրոց կգնամ...:

— Լավ, բալա՛ս, — ծիծաղեց Հայրս, — միայն թե լաց մի լինի ու իսկոք դպրոց գնա, — բոլորը կնվիրեմ:

Քուռա՛կ... ա՛յ, յեթե նրա վզին ժապավեն կապեմ և զանգակն ու բոժոժներն ել կախ տամ, մի տեսեք ի՞նչ սիրուն բան դուրս կգա:

Նստիր նրա վրա, իսկ նա ականջները ցցած առաջ կսլանա: Կարծես իշով չես գնում, այլ թռչում ես ու դում, ամպերի միջով...:

Յես այնպես տարվեցի իմ իշուկով, վոր մոռացա դպրոցում տեղի ունեցած բոլոր անախորժությունները:

Յես սրբեցի աչքերս, մի կտոր հաց վերցրի և դուրս յեկա բակ: Մի ուռ կտրելով յես ձիավորի նստեցի ցեխաչեն ցածլիկ ցանկապատի վրա: Ձեռքիս ճյուղը մտրակ դարձավ, իսկ պատը՝ իշուկ:

— Դե՛, հոչ, հո՛չ... — քչեցի յես պատին:

Ֆանկապատն ի հարկե տեղից չչարժվեց, բայց ինձ թվում եր, վոր յես առաջ եմ սլանում և սիրտս լցվում եր ուրախությամբ:

IV

Մյուս օրը առավոտյան յես դպրոց գնացի շատ վաղ, յերբ ուսուցչից բացի դեռ վոչ վոք չկար այնտեղ: Յես բարեվեցի նրան և ուզում եյի տեղս նստել, բայց ուսուցիչը կանգնեցրեց ինձ և հարցրեց.

— Խսիրքի փողը բերե՞լ ես:

— Վոչ, մոռացել եմ...:

— Այդ վո՞նց ես դու գիտուն դառնալու, դու, վոր մոռացել ես, թե հարկավոր ե խսիրքի գինը տալ: Ես բոլորս մազիւր հորդ մոտ փողը բեր:

Յես իմ տախտակի կտորը դրի գերանի վրա և դուրս վազեցի: Բայց դեռ չեյի հեռացել, յերբ ուսուցիչը կանչեց հետեւիցս.

— Սադրեղդի՛ն:

Յես վերադարձա և կանգնեցի նրա առաջ:

— Ձեռքերդ ծալի՛ր, — ասաց նա դժգոհ ձայնով:

Յես կատարեցի նրա հրամանը — ձեռքերս ծալեցի փորիս վրա, բայց չգիտեյի այնպե՞ս իմ անում, ինչպէս վոր պետք ե, թե՞ այլ կերպ են ծալում: Նա ձեռքը մեկնեց դեպի դադանակը: Յես վախեցա ու մոտ՝ ծեցի թե ուր վոր ե հիմի կսկսի ծեծել և ճչացի.

— Ինձ ձեռք տվիր թե չե հերս ականջներդ կկտրի: Ուսուցիչը ծիծաղեց և ասաց.

— Վոչ, յես քեզ ձեռք չեմ տա: Յեթե չարություն չանես յես յերբեք քեզ չեմ ծեծի:

Նրա ծիծաղը սրտապնդեց ինձ, և սկսեցի ստրասել նրա նոր հրամաններին: Նա կարճ գավազանները տվեց ինձ և ասաց.

— Առ տար չալտիր մեջետի մոտի ավազանի մեջ ու գնա հորդ մոտ փողը բերելու:

Ուսուցչի ծիծաղից, մեկ ել այն բանից, վոր դըպրոցում այլևս գավազաններ չեն լինելու, յես ուրախացա: Այնպէս վազեցի, վոր վտառերս հազիվ եյին գետին առնում: Նախ փայտերը ավազանը գցեցի, ապա վազեցի տուն: Հայրս տաշում եր ջրաղացի ափը: Յես նրանից փող ուզեցի:

— Ինչքա՞ն ե հարկավոր:

— Ութ փուլի:

Հայրս պարտեց գրպանները և ութ հատ պղնձյա փուլիներ հանձնեց ինձ: Յես դուրս վազեցի արհեստա-

նոցից, բայց կես ճանապարհից յետ դարձա և ասացի հորս.

— Դոմալլոն եսոր ուրախ ե, նա ասում ե՝ յես քեզ չեմ ծեծելու և նույնիսկ փայտերն ինձ տվեց, վոր ջուրը գցեմ:

— Լավ, լավ, դնա սովորի, — պատասխանեց հայրս:

Յես վազելով վերադարձա դպրոց: Մյուս աշակերտներն արդեն այնտեղ եյին:

Ուսուցիչը սկսեց հավաքել դրամները: Յես ուզեցի հորս տված փողերը հանձնեմ ուսուցչին, բայց հիշեցի, վոր ձեռքերը պետք ե կրծքի վրա պահել: Յես ձեռքերս ծալեցի կրծքիս և ցույց տվի դրամները: Նա նորից ծիծաղեց:

— Փառք արիւհին, հիմի վոր քաղաքավարի տղա ես դառել: Բայց յերբ փող ես տալիս, կարող ես և ձեռներդ չծալել:

Այդտեղ յես բոլորովին համարձակ դարձա և աջ ձեռքովս դրամը մեկնեցի ուսուցչիս, բայց ձախ ձեռքս առաջվա նման թողեցի կրծքիս վրա:

— Աստված որհնի քեզ, զորանաս, գիտնական կդառնաս, — ասաց ուսուցիչը, վերցրեց դրամներն ու սկսեց աղոթք կարդալ:

«Ինչպէս յերևում ե մեր ուսուցիչն ենքան ել վատ մարդ չե, — մտածեցի յես ինքս ինձ, — փայտերը դեն գցել տվեց, նույնիսկ ինձ համար աղոթեց ել, թեև յես փողը նրան տվի վոչ թե աղոթքի, այլ խսիրքի գին»:

Ուսուցիչը նորից գրադվեց խսիրքի գինը հավաքելու գործով: Ով առանց դրամի եր յեկել նա տուն եր ուղարկում: Մի քանի յերեխաներ յերկրորդ անգամ դատարկաձեռն վերադարձան և ասացին ուսուցչին, վոր իրենց հայրերը խոստացել են առաջիկա բազարի որը տան:

— Դե, վոր այդպէս ե, յես ելնոր խսիրներ չեմ առնի ձեզ համար, մինչև վոր բոլորը փողը չբերեն: Իսկ հին խսիրները վառել եմ տալու: Ուրեմն սրանից հետո

չոր դեմքին կնստեք ու կտեսնեմ ե՛լ ինչով եք խաղալու:

Այդ խոսքի վրա իրենց բաժինը վճարած յերեխաները սկսեցին հրճուել նրանց, ովքեր չեն վճարել խախնների գինը:

— Հերդ ութ փուլիի համար մեռնո՞ւմ ե, ինչ ե: Դե, վազիր բեր:

Յես նույնպես բարկացա այդ յերեխաների վրա և մտածեցի, վոր նրանց հայրերը ժլատ ու ազա՜հ կլինեն:

Բայց չե՞ վոր այն ժամանակ ութ փուլին քիչ փող չեր: Հիշում եմ, մի անգամ մեզ մոտ հյուրեր յեկան, հայրս իմ ձեռքը մի տոպրակ տվեց և մի թանգու — իսկ թանգուն վաթսուհորս փուլի յեր — և ինձ ուղարկեց բրնձի վաճառական Շարիֆ-բեգի մոտ:

— Փողը կտաս իրեն, իսկ նա տոպրակդ յերկու չափ բրնձ կլցնի, — պատվիրեց հայրս, — միայն տե՞ս, նրան չասես թե մենք չիրբիրինջ*) ենք յեփելու, թե չե վատ բրնձ կտա: Յեթե հարցնի թե ինչ ենք յեփելու, ասա ոչ**) ենք յեփում, իսկ թե ինչ ոչ — չասես:

Յեթե այդ ժամանակ վաթսուհորս փուլիին տալիս եյին յերկու չափ, այսինքն չորս կիլո լավ բրնձ, դուրս ե գալիս, վոր ութ փուլով կարելի յեր կես կիլո բրնձ առնել: Ուրեմն քիչ փող չեր ուսուցչի ուղածը:

Ուսուցիչը դեռ յերկար ժամանակ հավաքում եր սղոճե գրամները և վիճում եր յերեխաների հետ: Վերջապես նա ասաց.

— Վեր կացեք, նախաճաշի ժամանակ ե:

Բոլորը աղմուկով վեր թռան տեղներեյ, դուրս

* Շիրբիրինջ — բրնձով քաղցր կաթնապուրի նման կերակուր ե:

** Ոչ — տաճկաստանցիք ասում են առհասարակ ուսուցիչին և մասնավորապես իրենց սիրած կերակուրին — փլավին: Դրանից ել ոգտվել ե Սադրեղդինի հայրը, վորպեսզի վոչ ստի, վոչ ել ճիշտն ասի:

վաղեցին դռներից և, ինչպես յերեկ, հրաժեշտ տվին խալիֆային, ցրվեցին իրենց տները:

Յես նույնպես ուղեվորվեցի դեպի տուն: Կերա, մի քիչ խաղացի իմ փեսիկի հետ և նորից վերադարձա դպրոց: Ուսուցիչը դեռ այնտեղ եր, յերեխաներն ել մեկիկ-մեկիկ հավաքվում եյին:

— Կարդացե՛ք, — ասաց ուսուցիչը, յերբ բոլորը հավաքվել եյին և բարձրացրեց իր յերկար մահակը: Բոլորը միասին գոգոռացին: Յես նույնպես սկսեցի գոռալ՝ «ալիֆ, բե, տե, սե...»:

— Դաս տո՛ւր, — դարձավ ուսուցիչը խալիֆային:

Սալիֆան յերեկվա հարվածներից կաղալով հերթով մոտեցավ յերեխաներին և դաս տվեց: Ինձ հետ այս անգամ ինքը՝ ուսուցիչը պարապեց: Նա ինձ նստեցրեց իր դիմացը, գրատախտակը դրեց առաջ և ասաց.

— Դեհ, կարդա դասդ:

— Ալիֆ, բե, տե, սե, — դատասխանեցի յես տանց գրատախտակին նայելու:

— Ուղիղ ե, փառք ալլահին, — ասաց ուսուցիչը և իմ գրատախտակին մի քանի նոր տառեր ել գրեց, իսկ հետո ասաց ինձ.

— Հիմի կարդա ներքեվում գրածները, ասա ջիմ, խե:

Յես նայեցի ուսուցչիս թոշնած ու կեղտոտ դեմքին, նրա անփայլ ու արտասովակալած աչքերին, այժի մոռուքին, վորը նրա խոսելու ժամանակ տմբտմբում եր, և նրա հետեվից կրկնեցի այդ նոր տառերի անունները: Յերբ այդ տառերը կրկնեցի մի քանի անգամ, ուսուցիչը հրամայեց.

— Դե, հիմի ինքդ կարդա:

— Ալիֆ, բե, տե, սե. — կարդացի յես:

— Վոչ, — ասաց նա. — ներքեվինը կարդա:

Բայց յես չդիտելի թե վորոնք են վերեվինը և վորոնք են ներքեվինը: Յես ձեռքերս փորիս վրա ծալած կանգնել ու նայում եյի ուսուցչին:

— Ասում եմ ներքեվինը կարդա, — խստությամբ

կրկնեց ուսուցիչը: Այդ պահին նա ինչ վոր բան եր
գրում թղթի վրա: Հետո նա թուղթը դրեց հասա
թղթապանակի մեջ, նայեց ինձ վրա, մի պահ լռեց և
ասաց.

— Յերևում ե, վոր դու դժբոյ յերեսա ես: Յես
այսքան հալում եմ գլուխդ լցնում, իսկ դու վռչինչ
չես հասկանում:

— Ինչն եք հալում, — միամտաբար հարցրի յես:

— Զիմը, գենը, խենը:

— Եդ հո յես ել գիտեմ, — ասացի յես և արագ
կրկնեցի ջիմ, գե, խե... Դա հո յես լավ գիտեմ: Յես
մենակ չգիտեմ թե վորոնք են ներքեինը:

— Զիմը, գենը, խենը, հենց ներքեինն են, փառք
ալլահին: Գնա տեղդ նստիր ու դասիդ նայիր:

Նստեցի ու սկսեցի կրկնել՝ «Ջիմ, գե, խե, ջիմ,
գե, խե», իսկ ուշքս ուսուցչի կողմն եր, առանձնապես
չատ եյի նայում նրա այծի մորուսին:

Առաջ մենք մի այծ ունեյինք: Ամառը յես արածաց-
րի նրան և նա շատ չաղացավ: Բայց ահա յեկավ դաժան
ձմեռը, առուներն ու գետակները ծածկվեցին սա-
ռույցով: Զրադացները չեյին աշխատում և վոր
վոր չեք գնում հորս շինած ակները: Յերկու ամիս շա-
բունակ մենք փող չունեյինք միս առնելու: Այն ժամա-
նակ հայրս վորոչեց մորթել այծին: Յես շատ եյի
խղճում այծին, լաց յեղա և խնդրեցի ձեռք չտալ
նրան: Բայց հայրս չլսեց ինձ, դանակը սրեց, այծին
ցած գլորեց և կապեց նրա վոտները: Մայրս բռնեց
այծին, վոր չթփրտա, իսկ հայրս կտրեց նրա վիզը:
Այծը մեռավ, աչքերը կիսով չափ խփվեցին, իսկ մո-
րուսը տնկվեց վեր: Յերբ ուսուցիչը լուռ ե, նրա մո-
րուսը ճիշտ նույնպիսին ե, ինչպիսին մեր մեռած
այծի մորուսն եր:

Բայց հենց վոր հիշեցի մեր այծի մասին, շատ տըխ-
րեցի և արցունքի միջից կրկնեցի՝ «Ջիմ, գե, խե, ջիմ,
գե, խե»:

Այդ պահին մեկը ծեծեց այն դուռը, վորի մոտ
նստած եր ուսուցիչը:

— Ո՞վ է, — հարցրեց ուսուցիչը թղթե լուսամուտը բացելով: Դռան հետևում ֆարանջան հագին և մագե-
ցանցը դեմքին քաշած մի կնոջ կերպարանք յերևաց:
Նա ուսուցչին մի արծաթյա դրամ մեկնեց և ասաց.

— Վերցրեք այս՝ փոքրիկ զոհաբերությունը և ա-
ղոթքներ տվեք զլիսիցավի, ատամի ցավի, աչքերի
ցավի և ծննդաբերության ցավերի դեմ և բաց թողեք
յերեսաներին:

— Մի թանգայի դիմաց չորս աղոթք: Դեռ յերե-
խաներին ել բա՞ց թողնեմ: Ձե՛, այդպես չի լինի, բան
չի դուրս գա, մի թանգա ել տվեք, — ասաց ուսուցիչը:

— Յես հեռու տեղից եմ յեկել, Որկենից, — պատաս-
խանեց կինը, — ինձ ձեզ մոտե ուղարկել Շարոֆ-Բայը,
նրա կինը շատ է տանջվում, չի կարողանում ծնել: Ու-
րիշ հարեվան կանայք ել են աղոթք պատվիրել: Նրանք
ասացին, վոր փող կճարեն, հարկից կթեթեվանան և
ելի՛ կուղարկեն: Դուք տվեք աղոթքները, իսկ յերբ
նրանք կհավաքեն դրամը, յես ինքս կրեմ: Յեվ, աս-
ծու սիրուն, յերեսաներին ել բաց թողեցեք:

Ուսուցիչը դրամը գրպանը խոթեց, առաջն ընկած
հաստ թղթապանակից չորս կտոր թուղթ հանեց և
տվեց կնոջը:

— Վո՞ր աղոթքը, վո՞ր հիվանդության դեմ է, —
հարցրեց կինը:

— Ամեն աղոթքն ել ամեն հիվանդության կտրում
է, — պատասխանեց ուսուցիչը, — դրանցից վորն ել վոր
տալու լինեք հիվանդին՝ կլավանա:

Կինը վերցրեց աղոթքները և դնաց, իսկ ուսուցիչը,
«ասծու սիրուն» բաց թողեց մեզ:

Իսկ մյուս առավոտյան, հենց նախաճաշից առաջ
գպրոցի դռներին մոտեցավ մի ձիավոր:

— Դոմալլո, դոմալլո, — ձայնեց նա ուսուցչին:
Առանց գպրոցից դուրս գալու և նույնիսկ դուռն ա-
ռանց բացելու ուսուցիչը գոչեց.

— Հա՛, ինչ էք ուզում:

— Որկենայում մարդ եմեռել, Շարոֆ-Բայի կնի-

կը մեռել է,— գոչեց ձիավորն ու ձին քշեց մի այլ ուղղությամբ:

Ուսուցիչը մոռալվեց: Չգիտես ինչու նա գլխից վերցրեց չալման և դրեց դետնին:

— Ձեր աղոթքը անտեղի անցավ, դոմալլո, Շարոֆ—Բայի կինը մեռավ, հը՞,— ասաց նրան խալիֆան ծաղրական ժպիտով:

— Սրբապղծություն մի՛ անի, —ընդհատեց նրան ուսուցիչը,— անոգուտ աղոթքներ գոյություն չունեն, կինը իր անհավատությունից է մեռել: Յեթե նա հավատ և հույս եր ունեցել — կառողջանար: Ասված է՝ «հավատա և կփրկվես»: Դե գնացեք նախաճաշի, — չուտ յեկավ նա դեպի մեզ և դուրս յեկավ:

Յերեսաները տուն վազեցին ճաշելու, յես էլ գնացի:

Մի ժամ անց յես վերադարձա դպրոց:

— Յերեսեք, յեկեք պայման կապենք,— ասաց խալիֆան:

— Ի՞նչ պայման, —հարցրինք խմբով:

— Ինչ էլ վոր պատահի խաղի ժամանակ, թող վոչ վոք չգանդատվի ուսուցչին:

— Առաջ մի դու դադարի գանդատվելո՞ւց,— ասաց մեծ տղերքից մեկը:

Դեռ յերկու որ առաջ եր, վոր խալիֆան մատնեց այդ տղային և նա տեսավ ուսուցչի դադանակի համը:

— Իսկ հիմի վոչ դուք գանդատվեցեք և վոչ էլ յես եմ գանդատվելու,— ասաց խալիֆան:

Հետո նա նայեց ինձ:

— Դու էլ հորդ վոչ մի դեպքում վոչինչ չասես,— քո հայրը զրպարտիչ մարդ է: Մի անգամ յես ձեր բակը մտա, վոր ծիրան գողանամ, նա համ հորս խաբար տվեց համ ուսուցչին և յերկուսն էլ ծեծեցին ինձ:

— Լավ, չեմ ասի,— խոստացա յես, վորպեսդի ձեռ քաշի ինձնից:

— Իսկ յեթե ասես տղերքին կհրամայեմ քար մուրդ անեն քեզ, այսինքն իշի նահատակ անեն:

— Ձե, չե՛մ տաի,— կրկնեցի յես և վորոշեցի իսկապէս վոչինչ չասել:

Յես շատ եյի վախենում քարմուղից:

Մի անգամ վոնց յեղավ մեր գյուղը մի մաղդոք յեկավ: Դա սրբերի կյանքի մասին պատմություններ տնող մարդ եր: Մերերը հարեման գյուղն ինչ վոր տոնակաւարության եյին գնացել, և մաղդոքի շուրջը հավաքվել եյին միայն յերիտասարդ տղերքն ու մանուկները: Մաղդոքն սկսեց պատմությունը: Յերբ պատմությունը հասավ ամենահետաքրքիր տեղը պահանջ դրեց.

— Տվեք ով ինչ կարող ե — հաց, փող, ձմերուկ, սեխ, չամիչ, ծիրանի չիր, և հետո յես կպատմեմ մնացածը:

Բոլորը վազեցին տները և ամեն մեկը բերեց և մաղդոքին հանձնեց ինչ կարող եր: Յես ել իմ մորից մի բուռը չիր ուղեցի և տարա:

Մաղդոքը բոլորը լցրեց պարկն ու գցեց իշի վրա:

— Իսկ մնացածը հետո: Մյուս շաբթին կգամ, կպատմեմ, ասաց նա և գնաց իր գործին:

— Ձե, հիմի պիտի պատմես—վերջացնես: Յեթե քիչ ենք հավաքել ելի՛ կբերենք,— խնդրեցին յերեքոսները: Բայց և այնպէս նա չհամաձայնեց և նստեց իշին: Բայց այդտեղ ինչ վոր մեկը գոչեց՝

— Քարմո՛ւրդ...:

— Քարմո՛ւրդ, քարմո՛ւրդ,— արձագանքեցին բոլորը միասին և կախվելով մաղդոքի իշից, ցած գլորեցին, վոտի տակ տվին ու սկսեցին ղնդստել:

— Վա՛յ մեռա,— գոռաց մաղդոքը:— Բաց թողեք ես բուլեյին պատմեմ:

Բայց ջահելները նրան խփում եյին հա խփում ու առում:

— Լա՛վ: Մեր քարմուղը քո հեքյաթից համով ե:

Վերջապէս մաղդոքը բոլորովին թուլացավ, նա արդեն գոռալ ել չեր կարողանում:

— Դե հիմի ել թրջվոց ղնենք, տղերք, բարձրացրեք:

Կիսամեծ մադղոքին քարշ տվին ու շարեցին մեր դուռը միջով անցնող գետակի մեջ: Նրան մտքերին ջրի մեջ, ապա քաշեցին—ափ հանեցին: Նրա չալման մնաց ջրի մեջ: Մի պատանի բարձրացավ գետակի ափին բուսած ծառը, ճյուղից կախվեց ջրի վրա և վերցրեց — ափ նետեց մադղոքի չալման: Չալման խոթեցին պարկի մեջ, իսկ իրեն մադղոքին թաց խալաթով նստեցրին իշին և կենդանուն խոկեցին ճանապարհով:

— Դե կորիր — չքվիր, քո պատմությունն ել դու ել... դոչում եյին տղերքը իշին փայտով անխնա հարվածելով:

Դրանից հետո յես շատ եյի վախենում քարմուրդից: Այդ պատճառով ել յես անկեղծ սրտով ասացի խալիֆային.

— Չե՛, յերբեք վոչինչ չեմ ասի հորս:

— Հիմի յեկեք գնդակ խաղանք,—դոչեց խալիֆան:

Յերեւի դպրոցում առաջ ել եյին խաղացել այդ խաղը: Յերեխաները վեր ցատկեցին տեղներից, քրքրելով խախտելով շարեցին անկյունը և հողե հատակին փոսեր փորեցին՝ գնդակների համար:

Պաղն սկսվեց. — խաղում եյին ծիրանի կորիզների վրա:

Պորամանկները խաբում եյին միամիտներին, ուժեղները ծեծում եյին թուլներին և խլում նրանց կորիզները: Վորը լալիս եր, վորը բղավում, վորն ել տուր ու դմփոց եր սարքել: Պալաթները պատառոտվում եյին.

Մի տղա մոտեցավ ինձ և ասաց.

— Պաղա թե չե քեզ կալլակուրակ կանենք:

Ինձ վոչ գնդակ ունեյի վոչ ել կորիզներ, տոնեք խաղալ ել չգիտեյի: Մայրս վոչ խալաթիս, վոչ բլուզներիս վրա, վոչ մի տեղ դրպան չեր կարում:

— Յերեխան, վոր դրպան ունեցավ, դողություն կանի,—ասում եր նա: Փողոցով խաղալիքները ձեռքին գնալն ել չեր թույլատրում: Այդ պատճառով ել յես վոչ մի խաղ չգիտեյի:

Բայց կալլակուրակից յես վախենում եյի,—դա մի շատ վատ ոյին եր: Յերեխաներից մեկին նստեցնում ե-

յին չըջանք կենտրոնում, վերցնում եյին թասակն ու յեղունդներով այնպես եյին կտուտում նրա դուռը, ինչպես փայտփորիկը ծառի բունը: Յես չգիտեյի ինչ անեմ, ինչպես ազատվեմ կալլակուրակից: Բայց այդ տեղ ինձ ոգնության հասավ խալիֆան:

— Թողեք դրան, թողեք նստի,—ասաց նա.— նրա հայրը շատ վատ մարդ ե:

Թեև ինձ դուր չեկավ, վոր նա իմ հորը վատ մարդ անվանեց, բայց դրանից հետո, ով վոր մի փոքր հետեվիցս եր ընկնում—անմիջապես բղավում եյի խալիֆային.

— Հեռացրու սրանց, թե չե ձեր բոլոր արարքները կպատմեմ հորս:

Յեւ խալիֆան անմիջապես դսպում եր յերեխաներին:

Գնդակ խաղալուց հետո խալիֆան դոչեց.

— Իսկ հիմի սկսում ենք լորերի կռիվը:

Սակայն յերեխաներն այնքան ել հոժար չեյին այդ խաղին, քանի վոր միայն խալիֆան լոր ուներ, մեկ ել մի ուրիշ տղա:

Ապա խալիֆան ասաց.

— Մենք մեր լորերը կկռվեցնենք, իսկ դուք իրար մեջ դրադի բռնվեցեք կորիզների վրա, թե ում լորը կհաղթի:

Այդ դուր յեկավ յերեխաներին, միայն շատերն այլևս կորիզներ չունեյին—տարվել եյին գնդակ խաղալիս:

— Լավ,— վորոչեցին նրանք,—մենք տուն կվազենք կորիզներ բերելու:

Մինչ յերեխաները տուն վազեցին, խալիֆան մնացածներին հետ լցրեց փոսերը, խախտելով դրեց իրենց տեղը, իսկ կենտրոնում մի դափի չափ տեղ մաքրեց:

Շուտով բոլորն ել վերադարձան և սկսվեց լորերի կռիվը: Պալիֆան և յերկրորդ լորի տերը նստել եյին իրար դիմաց, մաքրած տեղի յերկու կողմերում: Նրանց շուրջը տեղավորվել եյին մյուսները: Ով նստելու տեղ չեր գտել, կանգնել եր հետեվում:

Խալիֆան և մյուս տղան պալատականերից հանեցին իրենց լորերին, լիզեցին նրանց կտուցները, տրորեցին վոտները, թքով չփեցին նրանց ճանկերը և թքեցին թեվերի տակ:

Խալիֆան ասաց իր հակառակորդին

— Գսան յես, քսան՝ դու,— պատասխանեց սա:

— Յերեսուն յես, յերեսուն՝ դու:

— Տես ինչքան, դո՛ւ ինչքան:

— Հիսուն յես, հիսուն՝ դու:

Վերջապես նրանք վորոշեցին՝ «հարյուր յես, հարյուր էլ դու»: Դա նշանակում էր, վոր յեթե մեկն ու մեկն լորը փախչի, նրա տերը հակառակորդին պետք է առ հարյուր ծիրանի կտրիկ:

— Դուք ել գրազ բռնեցեք, — ասաց խալիֆան մյուսներին:

Սաներն սկսեցին վեճի մտնել: Վոմանք խալիֆայի լորի համար եյին դնում, մտածելով, թե (իհարկե, պարզ է, վոր խալիֆայինը ուժեղ կլինի), ուրիշները նրա հակառակորդի լորի համար եյին դնում: «Տասը յես, տասը դու», «հիսուն յես, հիսուն դու», «հարյուր յես, հարյուր դու», կանչում եյին յերեսունները զանազան կողմերից:

Խալիֆան և իր հակառակորդը կովի տապարեզ բաց թողեցին իրենց լորերին: Յերկու լորերն ել մատները չոռելով և վիզները ձգելով կովի մեջ մտան: Մեկը մյուսի գլուխը կտցահարեց, իսկ սա այդ ժամանակ քաշքշում էր նրա փետուրներից: Առաջինն աշխատում էր կտուցով խփել հակառակորդի աչքին, իսկ սա բռնել էր նրա վզից և աշխատում էր գետին տապալել:

Շուտով անբախտ լորերի գլուխները ծածկվեց արյան բծերով: Այն ժամանակ խալիֆան և իր հակառակորդը վերցրեց ամեն մեկն իր լորին, շոյեցին, հարթեցին նրանց փետուրները և նորից բաց թողեցին մարտադաշտը: Լորերը նորից սկսեցին զզգզել իրար: Մի քանի ընդհարումներից հետո խալիֆայի հակառակ-

կորգի լորը շչաց—ո՛ւշտ, ո՛ւշտ— և փախաւ: Խալի-
Փայի լորը հալածում էր նրան չրջանի մեջ:

Յերեխաները աղմուկ բարձրացրին, ծափ զարկեցին
հրճվանքից, սուլեցին, ճչացին:

Այդ պահին անսպասելի կերպով ներս մտավ ուսու-
ցիչը: Ուրեմն, յերբ յերեխաները տուն ելին վազել կո-
րիզներ բերելու, մոռացել էլին դպրոցի դուռը ներսից
փակել, և ուսուցիչը դասարան մտավ առանց դուռը
ծեծելու:

Բոլորն էլ այնպես էլին տարված լորերի կռովով,
վոր վոչ վոք չնկատեց թե ինչպես ուսուցիչը ներս մը-
տավ: Յես բոլորից շուտ տեսա ուսուցչին, վորովհետև
Խաղի ժամանակ մի աչքով լորերին էլի նայում,
մյուսով՝ դռանը, և յես տեսա թե ինչպես դռների մեջ
յերեաց ուսուցչի այծային մորուսը: Նա սուս ու փուս
ներս սուլաց, դնաց իր տեղը և նստեց: Յեվ միայն այն
ժամանակ, յերբ նա վերցրեց փայտն ու սկսեց հար-
վածել յերեխաների գլուխներին, այդ պահին միայն
նրանք տեսան նրան:

Վերջապես ուսուցիչը հոգնեց խփելուց, տեղավոր-
վեց իր «ախոռում» և այնտեղից ասաց ինձ.

— Դու, յերեմում ե, վոր խելքով լակոտ ես:

Յերեխաները սսկվել էլին իրենց տեղերում: Խալի-
Փան ցցվել էր ուսուցչի առաջ: Հավանաբար նա մտա-
ծում էր, վոր ուսուցիչը այս անգամ էլ կհարցնի «մե-
ղավորների» անունները: Սակայն ուսուցիչը վոչ մի
րանի մասին չհարցրեց և ասաց.

— Վաղիր գնա լճակից փայտերը բեր, վոր իմ կար-
դադրությամբ գցել են այնտեղ: Նրանք հիմի լավ տողել
են և շատ լավ հարկավոր կդան ձեզ մարդավարի վարք
սովորեցնելու համար:

ԽալիՓան գնաց: Յերեխաներն ուռնուռ տերեւների
պես դողում էլին: Միայն յես էլի հանդիստ: Ձե՞ վոր
ինքն ուսուցիչն ասաց, վոր յես «խելքով լակոտ» եմ:

ԽալիՓան բերեց փայտերը և գցեց ուսուցչի առաջ:

Ամենից առաջ հենց իրեն վայր դրեք,— ասաց ու-
սուցիչն առանց հապաղելու:

Մեծ յերեսաներից մի քանիսը առաջ յեկան, խալիֆային ցած գլորեցին և վոտներին հազցրին Փալախկան:

Նրա վոտքերի տակ դեռևս յերեսում էյին անցյալ ծեծի հետքերը:

— Խիի՛ր,— հրամայեց ուսուցիչը:

Յերեսաներից մեկը վերցրեց խալիֆայի բերած փայտերից մեկն ու հարվածեց նրա կրունկներին: Բայց հենց առաջին հարվածից փայտի կտորները դեռ-դեն թռան: Տղան վերցրեց յերկրորդ դավազանը, բայց սա եւ ջարդվեց առաջին իսկ հարվածից: Բոլոր փայտերը ջարդվում էյին ու դեռ-դեն չպրտվում առանց խիստ ցավեր պատճառելու խալիֆային:

Ուսուցիչը փրփրեց, վերցրեց ջարդված փայտերը, դնեց և ասաց.

— Այն փայտերը, վոր իմ կարգադրությամբ լծակն էյին դրել թուփի փայտեր էյին: Նրանք յերեք չէյին ջարդվի, մանավանդ, վոր մնացել են ջրի մեջ: Այդ անպիտանը նրանց փոխարեն ուռի չոր փայտեր է թրջել ու բերել:

— Գնա հենց հիմա լծակից բեր իմ փայտերը.— կարգադրեց նա խալիֆային խփող տղային:

Տղան դնաց: Խալիֆայի վոտքերը առաջվա պես դեռ մնում էյին Փալախկայի մեջ:

— Լծակում փայտեր չկան.— հայտնեց տղան վերադառնալով:

— Պարզ է,— ասաց ուսուցիչը,— այդ սրիկան պահել է իմ փայտերը: Վոչինչ, յես թուփի փայտերի տեղակ նոնենուց դադանակներ կշինեմ: Իսկ նրա հետ յես հենց հիմի իմ հաշիվը կմաքրեմ: Շուտ ավելք դրան ու պառկեցրեք յերեսի վրա,— հրամայեց նա խալիֆային շրջապատող յերեսաներին:

Յերեսաները Փալախկան հանելով խալիֆային շուտ ավին յերեսի վրա: Ուսուցիչը վերցրեց իր գավազանը և ինքն սկսեց խփել նրա մեջքին: Բայց և այնպես խալիֆան չորեքթաթ անելով և տեղում պտտվելով

հնարավորություն չեր տալիս ուսուցչին կարգին ծեծելու: Այն ժամանակ ուսուցիչը հրամայեց յերեսաներին խալիֆային ամուր սեղմել և կպցնել հատակին: Այդտեղ խալիֆան դռաց.

— Զգո՛ւյշ, լորին կստկացնեք:

— Ահա թե ի՛նչ... ուրեմն նրա մոտ լոր ե՞լ կա,— հարցրեց ուսուցիչը,— մի դտեք, ինձ ավելք տեսնեմ այդ ինչ լոր ե:

Տղերքը արագությամբ ձեռքերը խոթեցին խալիֆայի պայուսակը, լորը հանեցին և հանձնեցին ուսուցչին: Սա առանց յերկար-բարակ մտածելու, վոլորեց և պոկեց թռչնիկի վիզը:

Խալիֆան դռաց.

— Ահմեդին ել լոր ունի, բա ինչո՞ւ նրանն ել չեք պահում:

— Ահմեդի լորն ել գտեք,— հրամայեց ուսուցիչը:

Յերեսաները բաց թողեցին խալիֆային և ընկան Ահմեդի վրա: Խալիֆան ել վեր կացավ դետնից, ձեռքը կոխեց Ահմեդի պայուսակը, հանեց լորն ու իր ձեռքով ավեց ուսուցչին:

Այդ լորին ել նույն բախտը վիճակվեց:

— Կորե՛ք,— աղա՛տ եք... եզուց եմ ծեծելու,— զայրացած գոչեց դոմուլլան և ավելացրեց.

— Վաղը հինգշաբթի յե, չմոռանաք հետներդ բերել հինգշաբթու հացը:

Իրար հրելով մենք դուրս վազեցինք դարացից: Ճանապարհին յերեսաները սկսեցին հաշվել, թե ո՛վ ինչքան կորիզ է տարել, ո՛վ ինչքան է տարվել: Տանողները պահանջում էյին իրենց հասանելիք կորիզները, սրանք ել չէյին տալիս:

— Լորերը հո ստուկել են, ել ի՞նչի համար տանք:

Բոլորը խառնվեցին իրար ու սկսվեց տուր ու դրմ-փոցը: Իսկ խալիֆան և Ահմեդը հանեցին խալաթները, մի կողմ քաշվեցին և սկսեցին կովել ընդունված բոլոր կանոնների համաձայն:

Իսկ յես վազեցի տուն:

Յեա առաջվա նման դպրոց էյի գնում: Յերեխաները առաջվա նման աղմկում էյին և կռվում: Բայց չընայած աղմուկին ու անկարգութուններին, յես մի քանի շաբթում սովորեցի արաբական այբուբենի բոլոր տառերի անունները: Ինձ հետ յերբեմն խալիֆան եր պարապում, յերբեմն ինքը ուսուցիչը: Հետո սկսվեցին «գերի և զարարի» պարապմունքները: (Ձեր, զարար և պեշ կոչվում են այն նշանները, վորոնք գրվում են տողի գլխին և տակին ա, ի, ու հնչյունները նշանակելու համար): «Ձերի և զարարի» դասերն ավելի հետաքրքիր էյին, քան տառերը սովորելը: Ինձ ասում էյին՝ «ալիֆ զարար—ա, ալիֆ գեր—ի, ալիֆ պեշ ու»: Յեւ յես յերկարացնելով կրկնում էյի՝ «ալիֆ զարար—ա՛, ալիֆ գեր—ի՛, ալիֆ պեշ—ո՛ւ»: Այդպես յես սովորեցի այդ նշանները՝ արաբական այբուբենի բոլոր տառերի հետ: Հետո յեկավ յերկու զարարի, յերկու յերկու գերի և յերկու պեշի հերթը: Ինձ սովորեցնում էյին՝ «ալիֆ յերկու զարար նշանակում է ան, յերկու գեր—ին, յերկու պեշ—ուն»: Այդ դասերն ինձ ե՛լ ավելի դուր յեկան: «Ալիֆ յերկու զարար—ա՛ն, ալիֆ յերկու գեր—ի՛ն» — դա հնչում եր, վորպես իսկական յերդ:

Յուրաքանչյուր նոր դասի համար ինձ նոր դասական գրատախտակիկ էյին տալիս: Բայց ուսուցիչը նրա վրա յերբեք չեր գրում:

— Բո հայրը կռվարար մարդ է, նրա կարծիքով յես վատ եմ գրում: Ասա իրեն թող քեզ համար ինքը գրի ինչ վոր հարկն է, — ասում եր նա և ինձ ուղարկում հորս մոտ: Հայրս ել գրում եր:

Տարվա վերջին յես անցա արջադային, այսինքն սկսեցի կարդալ վանկերով, բայց այդ դասերն ինձ բոլորովին դուր չեկան: Ինձ սովորեցնում էյին.

— Ասա՛ ալիֆ և բե զարար—աբ, ջիմ և դոլ զարար—ջադ: Աբջադ:

Վանկերով կարդալը դժվար եր:

Մի անգամ հայրս ինձ ասաց.

— Այժմ, յերբ դու սկսել ես սովորել վանկերը, յես քեզ ցույց կտամ սովորածդ այբուբենը. կրկնի՛ր: Նա իմ առաջ դրեց գրված տախտակի կտորները և սկսեց հերթով հարցնել տառերը.

— Սա վո՞ր տառն է: Իսկ սա՞ վորն է...:

Յես լռում էյի, քանի վոր վոչինչ պատասխանել չէյի կարող: Յես նույնիսկ չգիտեյի, թե ինչի մասին է նա ինձ հարցնում:

Հայրս զայրացավ:

— Վերջապես եսքան ժամանակ ի՞նչ բանի ես յեղել ուսումնարանում:

Յես սկսեցի կրկնել, այն ինչ սովորեցրել էյին վանկերի դասի ժամանակ.

— Ալիֆ և բե զարար—աբ, ջիմ և դոլ զարար—ջադ: Աբջադ...:

— Ե՛ր բարձ՛մ, իսկական թուլթակ ես... ասում ես՝ բայց թե ինչ ես ասում — ինքդ ել չգիտես... — ասաց հայրս:

Յես այն ժամանակ մտածեցի, վոր թուլթակ կոչվածը պետք է վոր շատ վատ բան լինի: Միայն հետո յես իմացա, վոր թուլթակը գեղեցիկ և խելոք թռչուն է:

Հայրս խուզարկեց պայուսակս, դտավ հին գրատախտակիկները, վորտեղ գրված էյին այբուբենի գերի և զարարի դասերը: Նա սկսեց մատով ցույց տալ այդ սև նախշերն ու հարցնել.

— Իսկ սա ինչ է: Իսկ սա՞...:

Յես նորից վոչինչ չկարողացա պատասխանել: Բայց և այնպես, յերբ հայրս ցույց տվեց ինձ այդ գրատախտակիկները ու ասաց՝ «կարդա՛», — յես անգիր կրկնեցի բոլորն ինչ գրված եր այնտեղ, և նույնիսկ այնպիսի բաներ, վոր չէյին գրված:

— Այո, դու իսկական թուլթակ ես, — նորից ասաց հայրս, — քո ուսուցիչն ու խալիֆան են մեղավոր: Նրանք ստիպել են քեզ անողուտ անգիր անել, բայց վոչինչ չեն սովորեցրել: Ձեր ուսուցիչը անգրագետ ու քոռ

մարդ ե, իսկ յես, քոռից սուր աչք եմ պահանջում: Յես եմ հիմարը. եսոր չգնաս դպրոց...:

Յես շատ ուրախացա. վանկեր կարդալն ինձ շատ էր ձանձրացրել:

VI

Հայրս իր մոտ հրավիրեց քաթիրին, մութավալուն և մութագուն* ու մի քանի ծերունիների: Յերեկոյան նրբանք յեկան: Դաստարախանը փռեցին, շիրբիրին շուտմանները շարեցին վրան:

Պետք ե ասել, վոր միշտ, յերբ մեզ մոտ հյուրեր եյին գալիս, մեր տանեցիք վոչ թե փլավ եյին յեփում, այլ շիրբիրինջ: Հայրս ասում եր մորս.

— Փլավին շատ ե յուղ գնում, դեռ միս ել ե հարկավոր, իսկ շիրբիրինջը եժան ե, միայն մի քիչ բրինձ կառնենք, դե կաթն ու մի գդալ յուղն ել վոչինչ, կովը տանիցն ե:

Բայց ամեն անգամ, յերբ ինձ ուղարկում եյին խա-նութ բրինձ առնելու, հայրս սովորեցնում եր.

— Չասես թե շիրբիրինջ ենք յեփելու հա՛, թե չե վատ բրինձ կտան:

Մի անգամ յես հարցրի.

— Ասեմ փլավ ենք յեփում...:

— Վոչ, — պատասխանեց հայրս, — դա ստախոսու-թյուն կլինի: Չսովորես խաբելը: Վոչինչ մի ասի:

Յեվ ահա, յերբ հյուրերը շիրբիրինջը կերան, լի-դեցին — մաքրեցին ամանները և սկսեցին թեյ խմել, հայրս դիմեց քաթիրին.

— Յես նեղություն եմ տվել ամենահարգելի մարդ-կանց, նրանց հրավիրել եմ այստեղ, վորպեսզի մի քիչ խոսենք մեր ուսուցչի մասին:

* Դարձիք, մութավալի և մութադրեմ — մութուխանական կրո-նական պաշտոնյաներ են:

— Ե՛, ի՞նչ ե պատահել, — դժգոհ ձայնով հարցրեց քաթիրը:

— Բան չի պատահել, միայն մարդն անդրադետ ե, — ասաց հայրս, — նա նույնիսկ տառերը գրել չգիտի, ենպես վոր իմ տղի տախտակի կտորների վրա յես եմ գրելիս յեղել:

Մութավալին ասաց.

— Թե վոր իր իմացածն ել սովորեցնի մեր գյուղի յերեխաներին, եղ ել հերիք ե: Մեր գյուղում վոչ վոք միտք չունի իր տղային իմաստուն մարդ դարձնի:

Հայրս տարուբերեց գլուխը:

— Մեր ուսուցիչը չի կարողանում յերեխաներին սովորեցնել նույնիսկ այն, ինչ ինքը գիտի: Իմ յերեխան ամբողջ ձմեռը սովորել ե, հասել ե արջադին, իսկ յեթե գրես «ալիֆ» և «բե», չի կարող ասի վո՞րն ե «ալի-ֆը», վորը «բեն»: Հետո՝ ուսուցիչը ամենևին ուշա-դրություն չի դարձնում, թե ինչ բանի յեն մեր յերե-խեքը: Բոլորն ել լոր խաղացող են դառել:

Յես հասկացա, վոր հայրս գիտի մեր խաղերի ու շարությունների մասին, և խիստ վախեցա: Յես մտա-ծեցի, վոր յեթե խալիֆան իմանա մեր այդ խոսակցու-թյան մասին, ինձ քարմուղ կանի: Նա անպայման կը-կարծի, վոր յես եմ հորս պատմել մեր դպրոցական խաղերի մասին:

— Յեթե դուք մեր ուսուցչից ավելի գրագետ եք և յեթե դուք ավելի լավ կսովորեցնեք, ավելի լավ ե ինքներդ սովորեցնեք ձեր յերեխային: Ել ինչ կարիք կա հինգշաբթու հաց և ուրիշ բաներ տալու ուսուցչին: Իսկ ուսուցչին իրեն տեղը հանգիստ թողեք և մարդու հացը մի՛ք կտրի, — ասաց քաթիրը:

Հայրս պատասխանեց.

— Ինձ մի կտոր հող ունեմ, պետք ե վար ու ցանք անեմ վոր պահեմ ընտանիքս: Պարսպ ժամանակ ջրա-վացի աղներ պիտի չինեմ: Բացի դրանից ձմեռը յերե-խանց համար չորացու եմ գործում: Յեթե յես գործս

Թողած յերեւին դաս տամ, բա ո՞վ է աշխատանքս անելու:

Հայրս կնճռոտեց ճակատը, մի փոքր լուեց և ապա ծիծաղեց ու նայեց քաթիւրին:

— Ծիչտն ասած յես ձեզ հրավիրել եմ, վոր խոսենք ուսուցչին վոնդելու մասին և նրա տեղը մի ուրիշ լավը ճարենք: Ե՛հ, վոր համաձայն չեք գոնե ինձ համար մի վորեւէ գործ կատարեցեք, վորպէսզի իմ չիրբերինջն սնտեղի չանցնի:

Հայրս մի սովորութիւն ուներ, վորը շատ մարդկանց դուր չեր գալիս: Ինչ վոր սրտումը կար ասում էր բոլորին ուղղակի, առանց վորեւէ մեկից քաշվելու: Յե՛վ ահա հիմա ել նա ծերունիներին ուղղակի ասաց թե ինչի յե հրավիրել նրանց: Բայց վորպէսզի հյուրին չվիրավորի այդ բոլորը նա ասաց ժպտալով:

— Դե՛, ասացեք տեսնեմ ինչ անեմ, վոր հանդիստ սրտով մարտեմ քո տված չիրբերինջը, հարցրեց քաթիւրը:

— Թողեք իմ յերեսն սովորի ձեր տանը աղջիկներին հետ, բիրի-խալիֆայի մոտ:

— Վո՞նց կարող ենք տղային խառնել աղջիկներին, — հարցրեց քաթիւրը:

— Դա դեմ չի լինի մուսուլմանական որենքին, — պատասխանեց հայրս, — իմ յերեսան դեռ յոթ տարեկան է, իսկ ինչ վերաբերում է որենքին, ապա որենքը թույլ է տալիս, վոր տղան մինչև տասնյերկու տարեկան դառնալը աղջիկների հետ լինի:

Քաթիւրը մտածեց—մտածեց և վերջը համաձայնեց:

— Լավ: Ուղարկեցեք թող սովորի: Միայն մեզ շուա-շուա կանչեցեք չիրբերինջ ուտելու:

Յե՛վ նա ել ծիծաղեց:

Դրանով ել վերջացավ խոսակցութիւնը: Յես ուրախ էի, վոր այլևս չեմ դողալու խալիֆի ու նրա քարմուղի ահից:

Մյուս ուրը մայրս ինձ տարավ բիրի-խալիֆայի դպրոցը: Բացի լավաշով և քիչմիշով լցված սկուտեղից մայրս հետը վերցրել էր նաև թաշկինակ ու թասակ:

Բիրի-խալիֆան մեր քաթիւրի կինն էր: Ինքը քաթիւրը Դարվազայից էր, իսկ նրա կինը—Գեջդուվանից:

Բիրի-խալիֆան միջին տարիքի կին էր, սպիտակ դեմքով, դեր մարմնով և մեծ փորով:

Յերը մենք մտանք նրա մոտ, նա վոտները ծալած նստել էր սենյակի առաջին անկյունում, վերմակների ծալքի վրա:

Սենյակում, թաղիքների վրա նստոտել էյին աղջիկները:

Այդտեղ գերաններ չկային դպրոցի նման: Յուրաքանչյուր աշակերտուհու առաջ դրված էր բամբակյա մզդակած մի բարձ, վորի վրա աղջիկները կարդալիս դնում էյին իրենց գրքերը:

Բիրի-խալիֆան իմ մորը շատ սրտաբաց ընդունեց: Նա բարեկեց, հարցրեց մորս առողջութեան ու գործերի մասին, ապա ծիծաղեց և ասաց, վոր ինձ պետք է սովորեցնի իմ հոր չիրբերինջի համար և վերջում ավելացրեց.

— Իսկ յերը ձեր վորդին հասնի թաքբաթին*, դուք ինձ համար ել մի քերեղա** չիրբերինջ բերեք:

— Թե վոր ասծու կամքով ապրեցինք մինչեւ եդ ուրը, վոչ թե չիրբերինջ, այլ փլավ ել կրերեմ, — պատասխանեց մայրս:

Բիրի-խալիֆան բացեց դաստարխանը, պատառ-պատառ արավ լավաշը, և դոմալլոյի նման մի մասը առանձնացրեց աշակերտուհիների համար, բայց սա հացի կտորները չչարտեց յերեսաների առաջ, ինչպես

* Թաքբաթը—մուսուլմանների սուրբ գրքի—Դուրանի գլուխներից մեկի անունն է:

** Քերեղամ—կավե խոր ախտ:

մեր ուսուցիչն արավ, այլ տվեց իր խալիֆա-աշակեր-
տունուն — ամենից մեծ աղջկան, իսկ սա բաժանեց
ամեն մեկին մի կտոր: Ի միջի այլոց, հացի մեծ մասն
ինքը՝ խալիֆա-աշակերտունին կերավ:

Սկսեցին աղոթք կարդալ: Բիրի-խալիֆան ստիպեց
ինձ ասել «բիսմիլլո» և «աուզու բիլլո», և դրանով ել
վերջացավ ամբողջ արարողությունը: Մայրս զնաց, իսկ
յես մնացի աղջիկների դպրոցում: Այսպես սկսվեց իմ
ուսումը յերկրորդ անգամ:

Բիրի-խալիֆան ինձ դաս տվեց այբուբենի մեջտե-
ղից, սկսած «սին» տառից, մինչ ուր հասել եյի յես
մզկիթին կից դպրոցում: Նա այնպես չէր սովորեցնում,
ինչպես դոմուլլոն: Նա ձեռքին մի ձող էր բռնել և նրա-
նով ցույց էր տալիս տառն ու հետն ել տալիս էր այդ
տառի անունը: Այնուամենայնիվ նոր ուսուցչունին ել
չէր հետաքրքրվում՝ յես հասկացա՞ թե վոչ:

Բիրի-խալիֆան շարունակ դրադված էր: Նա հեր-
թով կանչում էր իր աշակերտունիներին և դասեր էր
տալիս: Այդպես անցավ ամբողջ օրը:

Մենք բիրի-խալիֆայի մոտ պարապեցինք առա-
վոտյան թեյի ժամից սկսած մինչև կեսօր: Ժամը 12-ին
բիրի-խալիֆան վերջացրեց պարապմունքները, և աղ-
ջիկները նախաճաշեցին: Նրանք հենց այդտեղ, դպրո-
ցում կերան հետները բերած լավաշները: Յուրաքանչ-
յուրն իր լավաշի կեսը տալիս էր բիրի-խալիֆային:
Առաջին օրը յես առանց հացի եյի յեկել, բիրի-խալի-
ֆան ինձ տվեց աղջիկներից մեկից ստացած լավաշի
կտորը:

— Այսօր յես եմ քեզ հյուրասիրում, իսկ վաղը
դու ավելի հաց կբերես և ինձ շատ կտաս:

Նախաճաշից հետո աղջիկները մաքուր ավելեցին բի-
րի-խալիֆայի տունն ու բակը: Յերբեմն բիրի-խալի-
ֆան հարկադրում էր յերեխաներին լվացք անել, և
պատահում էր, վո՞ր նույնիսկ յես ել եյի ողնում լվաց-
քին:

— Սովորիր լվացք անելը, —ասում էր նա, —կմե-
ծանաս կղնաս Բուխարա մեղրեսում սովորելու, այնտեղ
դու ես քո շորերը լվանալու:

Բիրի-խալիֆայի հետեւում, պատնիվեր նույնպես
մի յերկար փայտ էր կանգնած: Սակայն յես չտեսա,
վոր նա այդ փայտով ծեծեր վորեւե մեկին: Յեթե աշա-
կերտուհին վատ էր պատասխանում, բիրի-խալիֆան
չթից կամ բյաղից կարած իր խալաթի յերկար ու
յայն թեւքով խփում էր նրա յեղեսին: Դա վոչ մի ցավ
չէր պատճառում, վոնց վոր մարդու յերեսին մի թեթե
քամի փչի:

Բիրի-խալիֆայի աշակերտուհիները (բացի ին-
ձանից այնտեղ բոլորն աղջիկներ էյին) վատ խաղեր
չէյին խաղում և կռիվներ չէյին սարքում: Սպիտակե-
ղենը լվանալիս կամ բալը մաքրելիս յերբեմն աղջիկ-
ները գաղտնի տիկնիկ էյին խաղում, խեցիների մեջ
ավաղից կերակուր էյին «յեփում», տիկնիկային հար-
սանիքներ էյին սարքում:

Ինձ համար նույնպես մի ուղա տիկնիկ չիւնցին և
իմ տիկնիկս ամուսնացրին իրենց տիկնիկների հետ:
Բանի վոր իմ տիկնիկից բացի ողա տիկնիկ չկար, ուս-
տի յերբեմն նրան տաս-տասներյերկու կին էյին տա-
լիս:

Ճիշտն ասած այդ խաղն ինձ չատ էր դուր գալիս:
Բայց յերբեմն աղջկերքը գժտուլթյուն էյին մտցնում
իրենց տիկնիկների մեջ, վորոնք բոլորն էլ կնուլթյան
էյին յեկել իմ տիկնիկին և իմ տիկնիկը հաճախ ստիպ-
ված էր լինում իր կանանցից մի քանիսին ապահար-
զան տալ: Այդպիսի դեպքերում ինչվոր բան ծանրա-
նում էր սրտիս վրա: Յես վորոչեցի, վոր յերբ մեծա-
նամ, նույնիսկ յերկու կին էլ չեմ առնելու, թեյեմ դա
թույլատրվում է մուսուլմանական որենքով:

VIII

Յես շարունակում էյի հաճախել բիրի-խալիֆայի
գպրոցը: Արդեն նրա հետ կարգացել վերջացրել էյի

Խափայակը, մի գիրք, վորի մեջ յերեխաների համար հավաքել են Ղուբանի ամենակարճ գլուխները: Այդ գրքից մի քանի գլուխ անգիր արի, կարդացի նաև բանաստեղծ Հաֆիզի վոտանավորներից մի քանիսը: Յեւ աշնուամենայնիվ յես մնացի անգրագետ—յես կարողանում եյի կարդալ միայն այն, ինչ սովորեցրել եր Բիրի-խալիֆան: Որինակ, Հաֆիզի բանաստեղծությունը, վորը յես սովորել եյի դպրոցում, ամեն տեղ կարող եյի կարդալ ինչ ձեռագրով եւ վոր գրված լիներ: Մինչդեռ նրա մյուս բանաստեղծությունները, վորոնք դպրոցում չեյի սովորել, չեյի կարողանում նույնիսկ գրքից կարդալ:

Գրել յես բոլորովին չեյի կարողանում:

Վերջի վերջո հայրս ինձ վերցրեց Բիրի-խալիֆայի դպրոցից և ուսման տվեց իրեն՝ քաթիբին:

Այդ ժամանակ յես արդեն տասը տարեկան եյի:

Բայց դեռ մինչ այդ հայրս սովորեցրեց ինձ այբուբենով հաշվելը: Նա ինձ հետ պարապում եր ամեն րեհկո: Սկզբում նա ինձ սովորեցրեց տառերն արտասանելը: Հետո սովորեցի թե ինչպես պետք ե տառերն իրար հետ կարդալ: Յերբ յես այդ եւ սովորեցի, հայրըս բացատրեց, վոր յուրաքանչյուր տառը միաժամանակ վորեմէ թիվ ե,— ալիֆը—մեկ, բեն—յերկու, ջիմը—յերեք, դալը—չորս, զալը—հինգ:

Մի ամսում նա ինձ սովորեցրեց ամբողջ այբուբենի տառերի թվային նշանակությունը սկզբից մինչև վերջ: Ապա սկսեց հաշիվներ անելը սովորեցնել: Սկզբում յես սովորեցի միավորները, ապա տասնավորները, հարյուրավորները—մինչև հազարներ:

Յերբ այդ բոլորն արդեն անցել եյի, հայրս ասաց—

— Հիմի յես քեզ մի շատ հետաքրքիր բան եւ կսովորեցնեմ: Ահա իննը թիվ և մի գերո—այդ բանը Հնդկաստանի գիտնականներն են հնարել: Այդ ինը թվով և մեկ գերոյով աշխարհում ամեն ինչ կարելի յե հաշվել:

Յես շատ զարմացա և ուզում եյի իմանալ թե այդ

վոնց ե լինում: Ախր վոնց կարելի յե տասը նշանով հաշվել ամբողջ աշխարհը, դա իսկի հավատալով ե բան ե: Ինձ եւ ահա տասը մատ ունեմ, բայց յերբ յես ուզեցի նրանցով հաշվել շաբթվա օրերը, մի քանի անգամ խառնեցի հաշիվը:

Սկսեցի խնդրել հորս, վոր նա ինձ շուտ սովորեցնի այդ տասը կախարդական նշանները:

Հայրս գործի անցավ:

Սկզբում նա ինձ հերթով ցույց տվեց բոլոր իննը թվերը: Ամեն օր նա մի նոր թվանշան եր ավելացնում իմ սովորածին, իսկ բոլորից վերջում ինձ ցույց տվեց գերոն: Հետո բացատրեց, թե ինչպես մեկից և գերոյից ստացվում ե տասը, յերկուսից և գերոյից — քսան: Դա բոլորովին ել դժվար բան չեր:

Յերբ յես հաշվելը սովորեցի, հայրս ասաց ինձ:

— Դու աշխարհի բաներ սովորեցիր, վոր մեր գյուղում վոչ վոք չգիտի: Ինչ վերաբերում ե տառերով հաշիվ անելուն, դա նույնիսկ գյուղի ուսուցիչն ել չգիտի, վորն առաջ սովորեցնում եր քեզ:

Շուտով պատահեց մի դեպք, վորից հետո յես իսկապես կարող եյի հպարտանալ իմ գիտելիքներով:

Այսպիսի մի դեպք եր:

Ինչ—վոր ժամանակ մեր գյուղում ապրած մի սրբի գերեզմանի վրա տոնեցին նոր տարին: Հարեան գյուղերից բազմաթիվ հյուրեր եյին յեկել: Սկսվեց ըմբշամարտը: Բաժանվեցին յերկու խմբի: Կենտրոնում մի ազատ հրապարակ թողեցին: Հայրս իր խմբով նստել եր հրապարակին շատ մոտ, իսկ յես՝ նրա կողքին: Յերկու կողմերից առաջ եյին դալիս «փահլեվանները» (ըմբիշ), կոխ եյին բռնում, ուժեղները տապալում եյին թուլերին: Սկզբում հակառակորդներից վոչ մեկին չհաջողվեց փայր գցել մերոնցից մեկն ու մեկին: Մեր գյուղը հաղթող դուրս յեկավ:

Բայց ահա հակառակորդ խմբից առաջ յեկավ մի յերիտասարդ, վորը սովորել եր Բուխարայում (նրան

մոլլա-բաշա եյին կոչում) : Նրան կանչեցին կովի բըռ-
նովելու մեր տղերքից մեկի հետ, վորը հենց այդ ժա-
մանակ տապալել էր հակառակորդ փահլեվանին :

Մեր ըմբիշն առանց յերկար-բարակ մտածելու վրա
հասավ և բռնվեց այդ մոլլա-բաշայի հետ : Բայց մո-
լա-բաշան շատ արագությամբ վայր դցեց նրան :

Մեր կողմից մի յերիտասարդ ել դուրս յեկավ և
նույնպես մարտի հրավիրեց մոլլա-բաշային : Բայց ըստ
յերևույթին նա մոլլա-բաշային շատ հզոր թվաց, վո-
րովհետև նա ասաց .

— Վո՛չ, յես դրա հետ կոխ չեմ բռնի : Դա չորան
ե, իսկ յես՝ գիտուն : Յեթե գիտունը չորանի հետ կոխ
բռնի, դա ստորացում կլինի գիտունների համար :

Հայրս յսեց դա և խիստ զայրացավ : Նա վեր կացավ
տեղից, բռնեց կոնատակերիցս և տարավ կանգնեցրեց
հրապարակի կենտրոնում ու իր մոտ կանչեց մոլլա-
բաշային : Սա մոտեցավ և հարցրեց .

— Ի՞նչ եք ասում :

— Դուք ո՞վ եք, գիտո՞ւն թե փահլեվան :

— Յես գիտուն — ըմբիշտ եմ, — պատասխանեց
մոլլա-բաշան :

— Յեթե դուք գիտուն եք, — ասաց հայրս, — ապա
առանց նրա պատիկությանն ուշադրություն դարձնելու
լռնվեցեք իմ ութ տարեկան յերեսայի հետ : Թող մար-
դիկ տեսնեն դուք իսկապե՞ս գիտուն եք : Իսկ յեթե դուք
փահլեվան եք, բռնվեցեք այն տղայի հետ, վորը ձեզ
կոխի հրավիրեց, — նա իրեն տարիքով ել, հասակով ել
հավասար ե ձեզ : Թող մարդիկ տեսնեն, թե ով ե ձե-
զանից ուժեղ : Դե՛հ, ուրեմն, առաջ յեկեք նախ տես-
նենք ձեր գիտությունը :

Յեվ հայրս դարձավ ինձ .

— Դե, բալե՛ս, դրան մի վորեւե բան հարցրու այր-
բենական թվերից, տեսնենք :

Յես առանց մտածելու հարցրի .

— «Տեն» ինչքան ե :

Մոլլա-բաշան լռեց, ականքե եր, վոր վոչինչ չեր

80
կարողանում պատասխանել: Այն ժամանակ հայրս
ասաց ինձ.

Դու ինքդ ասա, թե «տեն» ինչքան է:

— Չորսհարյուր,— պատասխանեցի յես բարձրա-
ձայն:

Հայրս սկսեց հարց-հարցի հետեւից տեղալ՝ «ե՞ս
ինչքան է» «ե՞ս ինչքան է», բայց մոլլա-բաչան վոչմի
հարցի չկարողացավ պատասխանել: Դրանից հետո հայ-
րս նույն հարցերը տվեց ինձ և յես պատասխանեցի:

— Ա՛յ, ա՛յ, ա՛յ,— բացականչեցին մերոնք գլուխ-
ները ծաղրանքով ուրորելով: Մոլլա-բաչան ամոթից
կարմրել էր: Հայրս ասաց.

— Ձեր գիտունությունը փուչ դուրս յեկավ: Հիմի
կարող եք կոխ բռնել մեր տղի հետ, ինչպես չորանը՝
չորանի հետ:

Յեւ մոլլա-բաչան ստիպված համաձայնեց: Ըմ-
բռչամարտն սկսեց, և հենց վոր ըմբիշները իրար բռնե-
ցին՝ «գիտունը» գետին շարտվեց: Հրապարակի շուրջը
աղմկեցին, սուլեցին, ծափահարեցին: Ըմբռամարտը
վերջացավ:

Տուն գնալիս մեր խմբի տղերքն ասացին հորս.

— Ճիշտն ասած եղ «գիտնականին» քո յերեսան
գետնին խիեց, քանի վոր վեճի մեջ հաղթվելուց հետո
նա ամոթից կոխ բռնելն էլ մոռացավ:

Յես անչափ հպարտանում եյի իմ այդ հաջողու-
թյունով: Ինձ թվում էր, վոր հավանաբար յես յուրաց-
րել եմ լբոլոր գիտությունները: Մինչդեռ իրականում
յես դեռևս անգրագետ եյի:

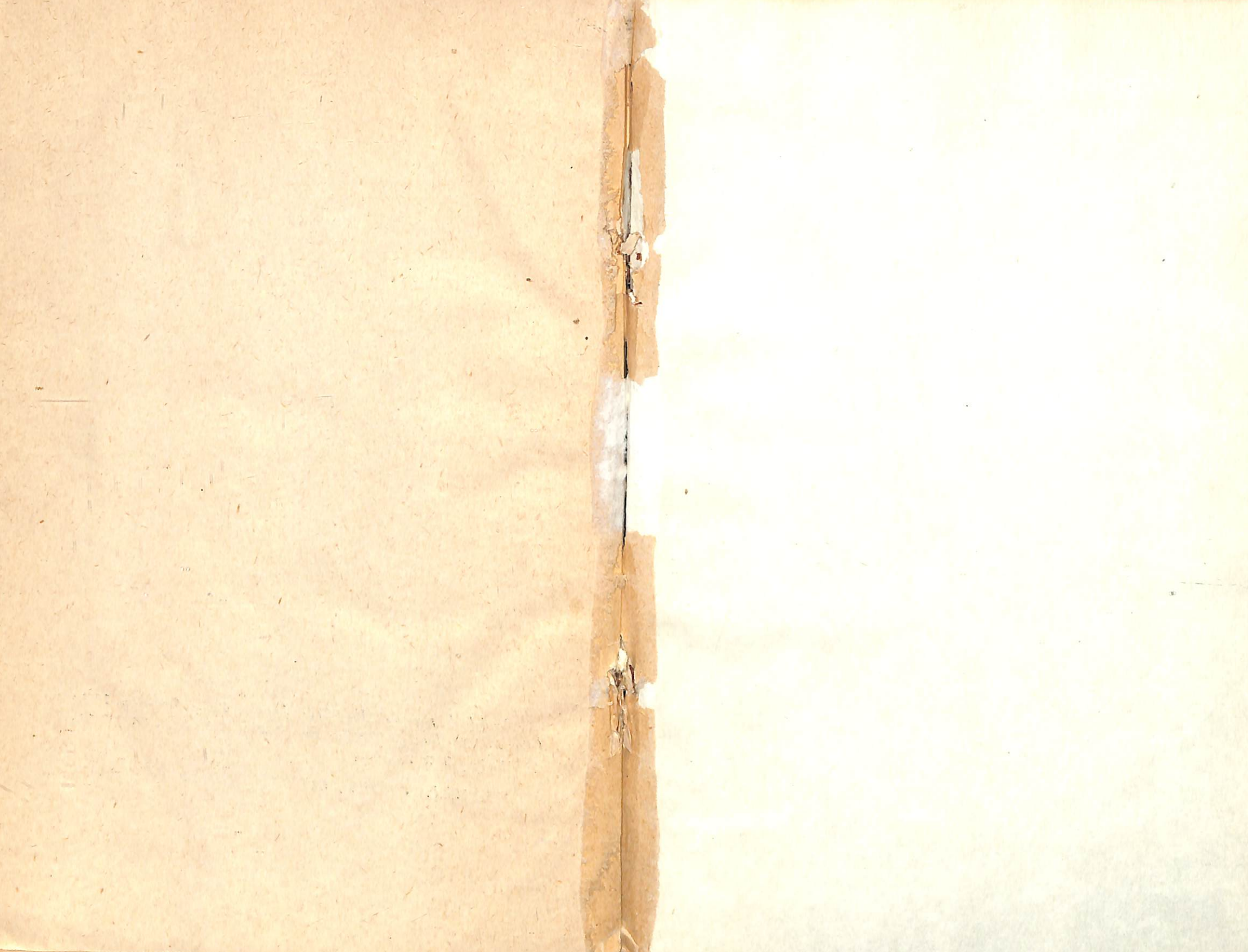
Սրանով յես վերջացնում եմ իմ պատմվածքն այն
մասին, թե ինչպես յես սովորեցի նախնական դպրո-
ցում: Իսկ այն մասին, թե յես ինչպես դարձա գրա-
գետ, ինչպես դարձա գրող, այդ մասին մի ուրիշ ան-
գամ կպատմեմ:

023

Գալլիաի լիազոր՝ Խ—9277. Հրատ. 4243. Պատվեր 1085.
Տիրած 4000. Թուղթ 62X94. Տպ. 4 մամ. Մեկ մամ. 30.726 նիշ.
Հեղինակային 3 մամուլ:

ՊԵՏՀՐԱՏԻ ՏՊԱՐԱՆ, ՅԵՐԵՎԱՆ. ԼԵՆԻՆԻ ՓՈՂ. 65

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0391127

2436.